

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 3. ‘Ik mocht niet worden als zij’. De achtergronden van Wilhelmina’s levenslange trauma

De beide jongens heb ik niet gekend. Maar ze zijn voor mijn vorming belangrijker geweest dan bijna iedereen die ik wel kende. Ik mocht niet worden als zij. Om van beiden nog eens een voorbeeld te geven: Willem was in het laatst van zijn leven Parijzenaar. Ik moest pertinent alle bindingen in Nederland hebben. Daarom waren mijn jeugdvakanties in eigen land en moesten bij buitenlandse reizen de leraar en de studieboeken mee. Alexander was wel ongeveer zenuwpatiënt. Ik moest pertinent leren elk verdriet te beheersen en mijn zenuwen de baas te blijven.¹

Koningin Wilhelmina liet er op haar oude dag geen twijfel over bestaan: haar opvoeding was bepaald door het positieve voorbeeld van haar verre voorvaderen maar vooral door het negatieve voorbeeld van haar halfbroers Willem en Alexander. In gesprekken met haar particulier secretaris Thijs Booy vertelde zij hoe haar jeugd was verlopen. Haar vader, koning Willem III en haar halfbroers Willem en Alexander hadden met hun gedrag het prestige van de dynastie danig doen verzwakken. Koningin Emma had daarom haar handen vol gehad aan het herstellen van dit prestige. Tegelijkertijd probeerde koningin Emma haar dochttertje ervan te doordringen dat haar positie precair was. Wilhelmina werd daarom opgevoed in een andere geest: het koningschap was een ethische roeping. Samen met haar schoonzus, grootvorstin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach, leerde Emma de jeugdige Wilhelmina dat zij als koningin een voorbeeldfunctie moest gaan vervullen. Grootvorstin Sophie sprak tijdens lange avonden uitgebreid met Wilhelmina in de voormalige werkvertrekken van koningin Anna Paulowna op Paleis Soestdijk. Thijs Booy hoorde vele decennia later de verhalen van de inmiddels bejaarde koningin Wilhelmina aan en noteerde alle indrukken die Wilhelmina had meegekregen.

Koningin Wilhelmina had naar eigen zeggen de lessen van tante Sophie als zeer waardevol ervaren. Booy vond het persoonlijk ook verstandig dat Emma haar schoonzus had ingeschakeld bij Wilhelmina’s voorbereiding op het koningschap. Beter dan de moeder kon grootvorstin Sophie de jeugdige Wilhelmina ‘invoegen in de stoet der Oranjes’ en daarbij ‘de continuïteit, de samenhang met het voorgeslacht’ verzekeren. Zij kon zorgen ‘voor de overdracht van het familie-eigene’ en ‘het doorgeven van de familie-overleveringen’. Dit was ‘zeker voor een dynastie een gewichtige zaak’. Bovendien was het zeer waardevol ‘omdat deze vrouw een fijn gevoel had voor de functie van de kroon en omdat zij haarscherp wist, dat de koning niet alleen een staatsman en een generaal moest zijn, maar ook een cultuurdrager en cultuurbehoeder en een vriend der mensen.’ Tante Sophie gaf haar nichtje de verklaring van het levensgeluk: ‘het bezit van God’. Volgens Booy was koningin Wilhelmina tijdens haar leven een ‘onzeglijke leerling geweest’ die weinig van anderen aannam. Naar de wijze tante Sophie luisterde zij echter met aandacht en dronk haar raad in.²

Wilhelmina benadrukte zelf ook in haar memoires de bijzondere band. ‘Er bestond een grote vriendschap en een sterke onderlinge waardering tussen tante Sophie en moeder. Tante, die zo goed met het leven hier te lande op de hoogte was gebleven, was voor moeder een gesprekspartner als geen ander. Met haar kon moeder alles bespreken. Tante had bijzondere gaven en was begiftigd met een scherp en groot verstand. Ook tante en ik waren grote vrienden en ik herinner mij nog levendig de vertrouwelijke praatjes op haar kamer. Het waren

¹ Koningin Wilhelmina in retrospect aan haar particulier secretaris, Thijs Booy. In: Thijs Booy, *De levensavond van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1965) 155.

² Thijs Booy, *Het is stil op Het Loo... Overpeinzingen in memoriam koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1963) 98-99.

uurtjes waar ik veel aan heb gehad. Tante was erg knap en heeft ontzaglijk veel voor Weimar gedaan. Landsvrouw in grote stijl.’³

Met Thijs Booy besprak koningin Wilhelmina op hoge leeftijd vooral hoe moeilijk haar jeugd was geweest als gevolg van het voortdurende vooruitzicht op de troon die zij op achttienjarige leeftijd moest gaan innemen. Als kind van tien had zij gebeeft bij de gedachte dat zij over een aantal jaren alle volken van het grote rijk, waaronder de overzeese koloniën, moest gaan regeren. Niet lang na de dood van haar vader kon Wilhelmina er niet van slapen. Zij wilde van haar moeder weten hoe het nu verder moest. Hoe was het om koningin te zijn? Na een lang gesprek met koningin Emma beloofde het kind vreselijk haar best te zullen doen om op haar achttiende verjaardag klaar te zijn om haar volk te gaan leiden. Die avond werd de basis gelegd voor Wilhelmina’s toekomstige missie: haar moeder had haar verteld dat zij iedereen moest *dienen* om een goede koningin te zijn.⁴

Thijs Booy had medelijden met het jonge koninginnetje dat Wilhelmina was geweest. Fier en blijmoedig sloeg zij zich al jong door het leven heen. Het volk mocht alleen een voorbeeldkoningin zien waaraan het zich kon optrekken. Achter deze fiere houding ging een eenzaam, beschadigd ‘probleemsjouwertje’ schuil dat veel te ernstig in het leven stond. Haar hele leven droeg Wilhelmina de wonden met zich mee: zij was een ‘kind van staat’ geweest dat moest opgroeien in een gouden kooi en geen spoor van twijfel mocht tonen aan de buitenwacht. Aan Booy vertelde zij: ‘Ik heb heel jong met de vertwijfeling kennis gemaakt. Maar dat was slechts een winstpunt. Ik verbood vanaf een zeker moment mijzelf om te twijfelen, laat staan te vertwijfelen, omdat ik wist hoe vruchteloos dat is en hoe gevaarlijk voor iemand die een levend voorbeeld voor het volk moet zijn.’ Eenmaal liet Wilhelmina daarop volgen: ‘Dat is de essentie van het koningschap: een voorbeeld voor alle burgers zijn, en dat maakt het juist zo zwaar, omdat je ten slotte ook een gewoon mens bent. Je kunt niet altijd een voorbeeld zijn, maar het moet en je bent veel schuldiger dan een ander als je het een keer niet bent. Geleerde mensen hebben het over de vorsten als symbolen. Ik weet niet wat dat is, een symbool te zijn. Ik ben in deze dingen het eenvoudige kind gebleven dat van moeder leerde: ‘je moet een voorbeeld zijn en dat altijd, zolang je leeft.’ Omdat ik dat ernstig heb genomen, was mijn leven zo moeilijk.’⁵

De particulier secretaris had niet alleen medelijden met het jonge koninginnetje, maar had zich ook terdege afgevraagd hoe Wilhelmina zich had kunnen ontwikkelen tot de vrouw die hij op haar oude dag meemaakte: een gepensioneerde vrouw met simpele denkbeelden die leefde binnen enkele kamertjes op Paleis Het Loo zonder zich als slotvrouw te gedragen. Na haar abdicatie in 1948 wilde koningin Wilhelmina alleen nog maar plaatsnemen in de kerkbanken en vertoonde ze zich nauwelijks meer in het openbaar. Tijdens haar koningschap had zij slechts met koninklijke luister geleefd omdat dit van haar verwacht werd. Zij had er zelf geen behoefte aan gehad, maar had slechts voldaan aan een verplichting. Of vorsten er nu plezier in hadden of niet: volkeren wilden koninklijke luister en daaraan moesten koningen voldoen. Het voeren van een koninklijke staat was in Wilhelmina’s ogen een dienstbare verplichting aan het volk.⁶

Als particulier secretaris diende Booy op zijn beurt weer een voormalig vorstin met een weinig soepele en dominante persoonlijkheid. Niet alleen was Wilhelmina rechtlijnig en koppig, zij was ook een egocentrische vrouw met een tekort aan zelfdiscipline. Booy gaf de

³ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 66.

⁴ Booy, *De levensavond van Koningin Wilhelmina*, 17.

⁵ Booy, *Het is stil op Het Loo...*, 27-28. Wilhelmina sprak in retrospectief over de symboolfunctie, nadat zij tijdens de Tweede Wereldoorlog een symboolfunctie van verzet was gaan bekleden tegen haar door Duitsers bezette vaderland. Booy’s geschriften zijn doortrokken van het gedachtegoed van zijn eigen tijd. Booy stond er naar eigen zeggen volledig voor in dat het door hem geschetste beeld niet voor correctie vatbaar was: zij was gebaseerd op Wilhelmina’s correspondentie, op ‘rijen ordners’. (blz. 276)

⁶ Booy, *De levensavond van Koningin Wilhelmina*, 41-42.

schuld aan zowel de genen als haar opvoeding. Wilhelmina was er zelf diep van overtuigd dat zij wat betreft karakter en levensinstelling veel van haar vader had. Booy gaf haar gelijk, maar nuanceerde meteen ook het beeld dat Wilhelmina van haar vader had. Zij had volgens Booy net als koning Willem III weinig met wetenschapsmensen, was snel geëmotioneerd, impulsief maar ook gul en vaak geestig. Vader en dochter hadden een voorliefde voor het militaire schouwspel, wilden als staatshoofd geen stempelmachine zijn en hadden een wereldbeeld waarin de zwarte en witte beelden overheersten: de wereld viel uiteen in sympathieën en antipathieën.⁷

Koningin Wilhelmina vereerde haar vader, maar was tegelijkertijd ook realistisch over zijn positie in de geschiedenis. Ze was reëel genoeg om in te zien dat haar vader in historisch perspectief niet schouder aan schouder kon staan met de eerste of derde stadhouder Willem. Hij had ook niet in een ‘grote tijd’ geleefd om zich te kunnen bewijzen als één van de groten van haar dynastie. ‘Hij leefde in een tijd zo saai, zo kleurloos dat u als mens van de twintigste eeuw u daar geen voorstelling van kunt maken. Volmaakt effen land, waar niets van allure te doen viel, waarin vooral van het koningschap heel, heel weinig te maken viel. Vader heeft zijn vader en grootvader altijd benijd, die in een tijd leefden dat er iets te presteren viel.’⁸

Vader Willem III had, op de leeftijd van grootvader, zijn enig overgebleven kind waarschijnlijk te veel verwend. Maar ook koningin Emma had volgens Booy bijgedragen tot een persoonlijkheidsvorming die weinig ruimte tot plooibaarheden liet. Zij was in Wilhelmina’s jonge jaren meer *tüchtig* dan lief geweest. Waar leeftijdgenoten een lieve debutante afleverden daar moest Emma in zeven, krap acht jaar tijd een vrouw opvoeden die zich niet onder de voet zou laten lopen. Wilhelmina moest als achttienjarige in staat zijn een hof te regeren met hofdignitarissen van hoge leeftijd en meer dan honderd man aan uitvoerend personeel. De goede leerling van de Raad van State moest op termijn de president daarvan zijn. Wilhelmina moest een koningin worden die ‘goed en wel van de poppen vervreemd, sterk genoeg was om te fungeren als eerste Nederlander, als koning in Europa en als keizer overzee, als generalissimo én grootadmiraal, als bezielend middelpunt van een wereld van tientallen miljoenen, als collega van ’s werelds keizers: Victoria, Frans Jozef, Nicolaas. Waarbij Koningin Emma ook nog geconfronteerd stond met het feit dat de twee kroonprinsen die Wilhelmina voorafgingen, eveneens kinderen van Willem III, op hun dertigste het gewenste formaat nog niet hadden.’⁹

Thijs Booy ontkende een belangrijke factor niet: erfelijkheid. ‘Grootmoeder Anna Paulowna, altijd qua wezen Grootvorstin van Rusland gebleven, was ongenaakbaar. Grootvader Willem II en vader Willem III waren van nature geen ware democraten.’¹⁰ Anna Paulowna bracht een erfenis van de Romanovs de dynastie Oranje-Nassau binnen. Wilhelmina had ‘Russische uren’ gehad waarbij de emotie het had gewonnen van de ratio. Koningin Wilhelmina was ook bang geweest voor dwaasheden en geestelijke onvolkomenheden in haar latere leven. Haar vader was niet alleen té emotioneel geweest tijdens zijn leven, zijn leven was geëindigd in een geestelijke schemertoestand. Booy verzekerde dat het met koningin Wilhelmina nooit zo ver is gekomen: ondanks sterke geruchten had haar latere teruggetrokken bestaan niets te maken gehad met dementie maar met gebrek aan lichamelijke mogelijkheden.¹¹ In verbloemde bewoordingen sloot Booy aan bij de grote zorgen die tijdgenoten van koning Willem III hadden gehad: waar ging het

⁷ Booy, *Het is stil op Het Loo...*, 92-93, 102-103.

⁸ Booy, *De levensavond van Koningin Wilhelmina*, 66. Booy, *Het is stil op Het Loo...*, 103 (citaat).

⁹ Booy, *De levensavond van Koningin Wilhelmina*, 58-59.

¹⁰ Booy, *De levensavond van Koningin Wilhelmina*, 59. Een vierde verklaring voor Wilhelmina’s dominante persoonlijkheid vond Booy in het feit dat zij altijd nummer één in het leven was geweest, had moeten zorgen dat zij in haar jeugd niet onder voet was gelopen en het schrapzetten een levenskenmerk van haar werd. Een vijfde verklaring zocht Booy in de ontgoochelingen die Wilhelmina in haar volwassen leven meemaakte.

¹¹ Booy, *Het is stil op Het Loo...*, 66, 85, 103.

‘Russische temperament’ over in geestelijke schemertoestand als gevolg van een lichamelijke aandoening?

De tijdgenoten, onder wie waarschijnlijk koningin Emma zelf, wisten het niet. Wél wisten zij dat er iets fout was gegaan bij de opvoedingen van de prinsen Willem en Alexander. Ook de opvoeding van Willem III had verkeerd uitgepakt. In de stijl van Wilhelmina van Pruisen was voor Willem III en zijn broers aanvankelijk een opvoedingsplan opgesteld waarbij – net als bij grootvader Willem I – karaktervorming, kennis en ontwikkeling centraal hadden gestaan. Koning Willem II was alleen van mening geweest dat de definitieve karaktervorming moest plaatsvinden tussen het achttiende en twintigste levensjaar: de ‘echte wereld’ was volgens Willem II de ware levensschool. Zijn kinderen kregen daarom een vrije opvoeding zonder dat kleine misstappen werden gecorrigeerd of afgestraft. Morele en intellectuele vorming waren belangrijker dan tucht: de koningskinderen, die zich nooit mochten laten voorstaan op hun prestigieuze positie, moesten uit eigen initiatief beseffen waarom iets goed of fout was. De koninklijke gouverneur dacht daar heel anders over toen hij in de reële opvoedingspraktijk werd geconfronteerd met drie prinses die een ware gideonsbende vormden. De toekomstige koning Willem III ontbrak het als kind aan gehoorzaamheid, luistervaardigheid en inlevingsvermogen in anderen. De licht ontvlambare en opstandige kroonprins was verwaand, vond zichzelf superieur aan zijn broers en was onbeleefd. De koninklijke gouverneur deed daarom voorstellen om de karaktervorming bij te stellen.¹²

Koningin Emma was bij aanvang reeds een strenge moeder die alle vormen van luiheid, gebrek aan conventioneel gedrag maar ook van autoritaire neigingen probeerde te onderdrukken. In 1929 blikte koningin Emma in een kranteninterview terug op haar jeugd en opvoedingspraktijken. Zij had goede herinneringen aan haar Engelse gouvernante en toonde zich een voorstander van de Engelse opvoedingspraktijken: tucht moest centraal staan binnen een opvoeding, maar de Engelse tucht vond zij veel prettiger dan de Duitse tucht. ‘Tucht is noodzakelijk’, zo verklaarde zij. ‘Kies welk systeem je wilt, maar volg dat dan ook. Ook hierin moet je het kind “tùcht” leren. Je moet het durven zeggen: “Zoo behoort het”... Tucht is noodzakelijk. Natuurlijk niet een, door angst gedreven, slaafsche tucht. Zooals de Duitse soms. De Engelsche is, meen ik, de mooiste. Een kind leren: zijn handen wasschen voor tafel. Misschien is dat wasschen nog niet eens de hoofdzaak, maar ’t begrip in het kind: vader en moeder hebben het gezegd, dus: het gebeurt. Juist door de onschuldige dingen om hem heen kun je een kind gehoorzaamheid leren. In huis en op school. Wie het kind op de juiste manier aanpakt wint het.’ Vriendelijkheid met vastheid combineren, dat was het adagium van koningin Emma.¹³

In Miss Saxton Winter vond zij een Engelse gouvernante die zij volledig kon vertrouwen. Zij benadrukte later aan haar voormalige bondgenote *hoe* belangrijk zij was geweest. Het was een grote zegen voor haar kind en hen beiden geweest dat zij zo goed konden samenwerken binnen een perfecte verstandhouding. Ongeremd stortte koningin Emma dan ook haar hart uit bij Miss Winter toen de opvoeding leek te falen: een gepassioneerd verliefde Wilhelmina gedroeg zich na haar huwelijk als een *stupid little goose* en wilde nauwelijks meer naar moederlijke raad luisteren.¹⁴

¹² KHA A45-V-1: ‘But et circumstance à observer à l’education de mes fils’, opgesteld door Koning Willem II. Maart 1822. KHA A45-V-6: ‘Rapport sur l’instruction et al conduite des Princes, 4, trimestre 1826 et I. semestre 1828’, uitgebracht door gouverneur baron de Villars. 1826, 1828.

¹³ Interview van W. van Itallie-Van Embden met koningin Emma, ‘Op audiëntie bij H.M. de Koningin-Moeder’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (86) 9 januari 1929.

¹⁴ KHA G27-1a en G27-21: brieven van koningin Emma aan Miss Winter, 2 december 1896 en 2 januari z.j. (1902 of 1903). In Nederlandse vertaling integraal gepubliceerd in: *Dear old Bones. Brieven van Koningin Wilhelmina aan haar Engelse gouvernante Miss Elizabeth Saxton Winter 1886-1935. Bezorgd door Emerentia van Heuven-van Nes* (Bussum 2012) 121-123, 252-256.

Miss Winter publiceerde zelf haar herinneringen aan Wilhelmina's jeugd en opvoeding: *Toen onze koningin nog een prinsesje was*. In mierzoete bewoordingen schetste zij een koninklijke jeugd waarin ieder kind zich figuurlijk een prinsesje had gewaand en presenteerde indirect een pedagogisch patroon dat overeen kwam met de verlichte pedagogische inzichten van de negentiende eeuw. Binnen deze pedagogische ideeënleer dienden kinderen zichzelf zoveel mogelijk emotioneel te beheersen. Ongepast gedrag werd genadeloos afgestraft.¹⁵ De kinderen werden van jongs af als deugdzaame wereldburgers opgevoed in een miniatuurwereld waarin de 'grote wereld' aanschouwelijk werd gemaakt via voorwerpen en wandplaten in het leslokaal. Beide geslachten kregen verantwoordelijkheid over eigen moestuintjes; koninklijke jongetjes kregen hun eigen miniloopgraven terwijl burgerlijke en aristocratische meisjes al vroeg leerden om te moederen over hun eigen 'poppenfamilie'. De poppen ondergingen een miniatuur-opvoeding: naaien, breien, koken, dansen, pianospelen en zelfs ziekenverzorging. Op haar verjaardag nodigde een poppenmoeder haar vriendinnen met poppen uit om als bezorgde ouders genoeglijk te kletsen over de opvoeding. Op elfjarige leeftijd was het uit met de pret: de meisjes dienden 'groot' te zijn en moesten afstand van hun poppen doen. Ook koningin Wilhelmina bleef dit leed niet bespaard.¹⁶

Miss Winter beschreef uitgebreid een koninklijke jeugd die aansloot bij wat koning Willem III en zijn zusje Sophie, de latere groothertogin van Saksen-Weimar en Saksen-Eisenach, hadden meegemaakt. Willem III was volgens zijn lijfarts weinig gekoesterd in zijn jeugd. In een sobere opvoeding stonden eenvoudige, goede voeding en het verkrijgen van een sterke lichamelijke weerstand via veel buitenlucht en lichamelijke inspanningen centraal.¹⁷ Ook zijn zusje Sophie stond als kind bloot aan een sobere en een streng geregisseerde opvoeding: vroeg opstaan, elke dag van top tot teen met koud water gewassen worden en een evenwichtige voeding met vlees en seizoengroenten. Zelfs de stoelgang werd zorgvuldig bijgehouden.¹⁸ Prinses Sophie moest als kind veel wandelen en ontwikkelde zich met name tijdens het verblijf van haar familie op Soestdijk als natuurkind. Terwijl haar broers militaire exercities deden of oefenden in miniloopgraven, was de koningsdochter een trots boerinnetje op haar eigen boerderij. Zij molk haar eigen koe en gaf zich vol enthousiasme over aan koken, bakken, braden en spinnen.¹⁹

Koning Willem II en koningin Anna Paulowna hadden hun eigen ideeën, maar volgden vooral internationale vorstelijke gewoonten.²⁰ Koningin Wilhelmina beklagde zich over een opvoedingspraktijk die gangbaar was in de negentiende eeuw en aan sommige hoven strenger was. De Britse kroonprins was een obstinaat kind geweest tijdens een hard

¹⁵ Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw', in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-34, alwaar 12-15, 23-27. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Verlichte pedagogiek rond 1800: ideaal, praktijk en doorwerking. De opvoeding van Otto van Eck (1780-1798)', in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 35-47, alwaar 39-43. Jeroen J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006) 204-224.

¹⁶ Nelleke Bakker, 'Tot deugd en vreugd. Kinderliteratuur en de opvoedingsidealen van de negentiende eeuw', in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 49-68, alwaar 63-64. Saxton-Winter, *Toen onze Koningin nog Prinsesje was*, 129-133.

¹⁷ KHA A47-XI-5, nr. 5: verslag omtrent de ziekte en het overlijden van Z.M. Koning Willem III.

¹⁸ KHA A44b-II-1: regels door koningin Anna Paulowna opgesteld voor de opvoeding van prinses Sophie.

¹⁹ A.M. Gerth van Wijk, *Prinses Sophie der Nederlanden, Groothertogin van Saksen. Een levensschets* (Rotterdam 1898) 11-14.

²⁰ Charlotte Zeepvat, *From cradle to crown. British nannies and governesses at the world's royal courts* (Stroud 2006) 74-75, 80-81.

opvoedingsregime dat gekleurd was door de Duitse verlichtingsideeën en slechte voorbeelden binnen de Engelse koninklijke familie.²¹ Volgens de anekdote vertelde Wilhelmina juist aan hem in 1895 dat de Engelsen haar in zijn eigen land zo meevielen: ze leken totaal niet op haar strenge gouvernante. De toekomstige Edward VII zou geantwoord hebben: ‘Ja, ja, die gouvernantes zullen onze reputatie nog bederven.’²²

Er was echter wel een belangrijk verschil tussen Wilhelmina en haar lotgenoten. Haar bijzondere situatie verhief zij tot titel van haar memoires: zij was een eenzaam kind geweest binnen een wereld van volwassenen. Bij gebrek aan leeftijdgenootjes om mee te spelen had bij de eenzaam opgroeiende Wilhelmina de nadruk gelegen op een poppenfamilie, een héél grote poppenfamilie. Waar ‘tante Sophie’ als kind weinig interesse had getoond voor poppen, bleek in de jeugdige Wilhelmina juist een gepassioneerde poppenmoeder te schuilen. Koningin Emma stimuleerde deze passie in de toekomstige *Landesmutter* van Nederland. ‘Hare Majesteit was terecht van oordeel, dat de karaktertrek van beschermende teederheid – die zulk een hoofdtrek moet vormen in het karakter der volwassen vrouw – in kleine meisjes reeds geleidelijk ontwikkeld kan worden door ze aan te moedigen, haar poppen te behandelen en te verzorgen als waren zij geen poppen, maar menselijke wezentjes.’ De poppen, ‘jongens en meisjes van allerlei leeftijd en grootte’, hadden hun eigen kamer. ‘Hun verzorging nam een goed deel van den dag in beslag. Want zij werden uitgekleeed en naar bed gebracht, opgewekt en weer aangekleeed, gingen mee uit rijden, speelden spelletjes, luisterden naar verhalen, net als echte kindertjes. Ze hadden zelfs hun vaste maaltijden, waarvoor met zoveel zorg werd gedekt, als of poppe-kindertjes heusch verorberden, wat hen werd voorgezet!’ Een lichtelijk cynische hofdame Henriëtte van de Poll schreef aan haar ouders dat zij op eerste kerstdag schriftelijk door de poppen was uitgenodigd om te komen eten; ‘ik heb natuurlijk ook schriftelijk die invitatie aangenomen’.²³

Wilhelmina was niet alleen poppenmoeder maar ook een huisvrouw met Miss Winter als assistente. Tijdens haar verblijf op Paleis Het Loo had zij een compleet Zwitsers chalet tot haar beschikking. Het was een bruin geverfd houten landhuisje met twee verdiepingen.²⁴ Met dank aan haar goedgehartige vader kon de kleine prinses hier zo goed als zelfstandig de scepter zwaaien. Het chalet bevatte verschillende kamertjes en een balkon. Aan de voorzijde lag een goed onderhouden tuin waarin plaats was voor fruitbomen, een moestuin en een tweetal broeikassen waarin druiven, perziken en bloemen gekweekt werden. Langs het hek van de tuin stonden hokken voor kippen, duiven, biggetjes en konijnen. Het chalet groeide mee met Wilhelmina na de dood van haar vader. In nieuwe vertrekken verrezen een keuken en een provisiekamer. De jonge koningin kon haar eigen gasten uitnodigen en kreeg de beschikking over ‘een voltallig eet- en theeservies, kristallen glazen, karaffen en kannen van allerlei afmeting, zilveren vorken en messen, damasten tafelkleeden en allerliefste tafelversieringen.’ Zij leerde, met behulp van kookboeken, uiteraard zelf te koken en menig maal kwamen Wilhelmina en Miss Winter tijdens het bakken van een biefstuk of een omelet onder de schroeiplekken te zitten. Koningin Wilhelmina vond het een groot genoegen om leden van de hofhouding uit te nodigen om allerlei zelfgemaakte lekkernijen te laten proeven.²⁵

Achter deze mierzoete herinneringen van Saxton Winter ging echter een harde regisserende hand van koningin Emma schuil. Koningin Wilhelmina liet in haar memoires

²¹ Vgl. Philip Magnus, *King Edward the Seventh* (Londen 1964) 1-23; Giles St. Aubyn, *Edward VII* (Londen 1979) 17-41; Jane Ridley, *Bertie* (Londen 2012) 19-30.

²² D.H. Couvee, *Leve de Willemien!* (Den Haag 1958) 39

²³ Saxton Winter, *Toen onze Koningin nog Prinsesje was*, 7-8. Henriëtte van de Poll aan haar moeder, 25 december 1890. GA Zeist, familie-archief Van de Poll, inv.nr. 482. Cleverens, *Niet verder dan ons Huis*, 97.

²⁴ Zie voor beschrijvingen en ontstaansgeschiedenis van het chalet, dat nog steeds bestaat: Paul Rem, ‘De chalets van koningin Wilhelmina in de paleisparken van Het Loo (1881-1882) en Soestdijk (1892)’, *Bulletin KNOB* 110 (2011) 49-58.

²⁵ Saxton-Winter, *Toen onze Koningin nog Prinsesje was*, 23-24, 99-102.

Eenzaam maar niet alleen, geschreven in het Zwitserse chalet in de paleistuin van Het Loo, de details van het optreden van haar Engelse gouvernante achterwege. Miss Winter was een tuchtmeesteres die nooit week uit de omgeving van de opgroeiende Wilhelmina. Onderwijzer Frederik Gedeking werd op voorhand goed geïnstrueerd door particulier secretaris S.M.S. de Ranitz. Gedeking kreeg alle ruimte voor zijn aanschouwelijk onderwijs en mocht bijvoorbeeld schilderijen van de koningin-regentes gebruiken, maar opvoedende taken waren voorbehouden aan Miss Winter.²⁶

De ongeveer veertigjarige onderwijzer, die volgens De Ranitz een ‘goed fatsoenlijk voorkomen en zachte vormen’ had, ging akkoord met deze voorwaarden en een lagere salariering dan hij gewend was.²⁷ Het harde opvoedkundig regime viel hem echter zwaar. Hij mocht nauwelijks persoonlijk contact met Wilhelmina hebben. Tijdens de lessen moest Wilhelmina tegenover de gouvernante zitten zodat zij constant in de gaten kon worden gehouden. Alleen door opzij te kijken kon Wilhelmina haar onderwijzer zien. Het gehele opvoed- en onderwijsregime stond in het teken van een streven naar een voorbeeldig gedrag. Wilhelmina moest altijd goed bij de les zijn, mocht nooit laten merken dat ze geen zin had en het huiswerk moest immer perfect in orde zijn. Bij onvoldoende inspanning moest de gouvernante passende maatregelen nemen. Dagelijks bracht Miss Winter rapport uit aan koningin Emma over een wispelturige, eigenzinnige, prikkelbare en soms opstandige leerling. Gedeking mocht er niets van zeggen: het aankweken van goede karaktereigenschappen was het werk van de Engelse gouvernante. De onderwijzer mocht slechts zorgen dat Wilhelmina’s kennis de juiste hoogte bereikte. Uit medelijden met zijn leerling klaagde Gedeking nooit over haar tegenover koningin Emma. Ook Miss Winter hield soms informatie achter of liet Wilhelmina huiswerk inleveren waarin zij flink verbeterd had.²⁸

In haar memoires, *Eenzaam maar niet alleen*, beschreef koningin Wilhelmina haar moeder Emma als een liefdevolle vrouw die het beste met haar had voor gehad. Aan Thijs Booy vertelde zij wat zij niet in haar memoires had kwijt gekund: het naderende koningschap had té centraal in haar jeugdige leven gestaan. Thijs Booy had een beschadigde vrouw meegemaakt. ‘Die wond moet heel diep geweest zijn. Want hij schrijnde nog in het jaar van haar dood. Zij heeft toen zelfs nog overwogen enkele pagina’s van ‘Eenzaam maar niet alleen’ te herschrijven, omdat de nood van haar jonge leven in de eerste tekst haars inziens toch niet adequaat was geschilderd.’²⁹

De jeugdige Wilhelmina liet in niet-afgemaakte verhandelingen ook zelf blijken dat zij danig gecorrigeerd werd door haar omgeving omdat zij teveel gedrag vertoonde dat herinneringen opriep aan tijden die men wilde vergeten en achter zich wilden laten. In een ‘kwade vlag’ schreef de jeugdige Wilhelmina een verhandeling over ‘verwaandheid’. ‘Kleine oogen, dikke wangen, een eene samengetrokken mond, ziedaar het gelaat des verwaanden in rust.’ Wilhelmina leerde een stukje zelfkennis van haar opvoeders: ‘Men kan het best den verwaande vergelijken met eene kropduif. Als zij pronken wil, zet zij hare hals uit, steekt haar hoofd goed naar achteren en brengt hare staartveeren tot dicht achter haar hoofd loodrecht op haren rug. – Zij is het barsten nabij. Men hoort dan ook dikwijls van gevallen dat de Verwaandheid haar slachtoffer doet barsten wat natuurlijk hachelijke gevolgen heeft; intusschen hij die aan verwaandheidskwaal lijdt, kan door eene goede verpleging geheel herstellen en wordt dan weder gewoon een mensch.’³⁰

Koningin Wilhelmina klaagde niet alleen haar nood aan Thijs Booy, ook in haar memoires verwerkte zij wel degelijk het leed over de harde educatieve aanpak waaraan ze had

²⁶ KHA A50-V-3: brief van S.M.S. de Ranitz aan koningin Emma, 2 december 1886.

²⁷ KHA A50-V-3: brief van S.M.S. de Ranitz aan koningin Emma, 2 december 1886. KHA A50-V-4a.

²⁸ Boekholt, ‘Emma en de opvoeding van Wilhelmina’, 29-36. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 90-95.

²⁹ Booy, *Het is stil op het Loo...* 28. ‘Eenzaam maar niet alleen’: conform origineel.

³⁰ KHA A50-V-24: verhandeling van koningin Wilhelmina over ‘verwaandheid’.

blootgestaan: ‘Antecedenten in de familie – er was wel eens teveel toegegeven aan de grillen en zwakheden van een kind, met als gevolg dat het niet voldoende weerstandsvermogen kreeg tegen de verlokking van gemakzucht en egoïsme – waarvan herhaling tot elke prijs vermeden moest worden, hebben hun invloed doen gelden op mijn vorming. Dit heb ik steeds duidelijk beseft. Ieder slap toegeven van mij werd dadelijk streng aangepakt, soms zelfs met verwijzing naar het bedoelde antecedent.’³¹

De Casembroot en de opleiding van kroonprins Willem

Koningin Wilhelmina’s opvoeding had wat betreft persoonlijkheidsvorming één groot hoofdthema: ‘Ik mocht niet worden als zij’. Toch was ook over de opvoeding en persoonlijkheidsvorming van de op 4 september 1840 geboren prins Willem, in de familiekring liefkozend ‘Wiwill’ genoemd, ruimschoots nagedacht. De opvoeding kreeg echter een scherpe wending naarmate de prins meer onaanvaardbaar geacht gedrag vertoonde en speelbal werd in een paleisoorlog.

Willem III was nog kroonprins op het moment dat voor ‘Wiwill’ in het najaar van 1847 een uitgebreid opvoedingsplan werd opgesteld door Hendrik baron Forstner van Dambenoy, gouverneur van de twee zonen van de kroonprins.³² De Grondwetsherziening van 1848 met zijn ministeriële verantwoordelijkheid voor de politieke daden van de koning was op dat moment nog niet aan de orde: de opleidingsplannen voorzagen in een koningschap met een politiek en militair karakter en de prins zou niets cadeau krijgen.³³ In de memorie van toelichting werd nader uitgelegd dat het vakkenpakket was opgesteld met het oog op de toelating tot de civiele ingenieursopleiding te Delft en de Militaire Academie te Breda. Met het oog daarop had de prins vooral veel exacte vakken nodig om rationeel te leren denken. Forstner de Dambenoy bereidde de prins duidelijk op voor een koningschap waarin hij zelfstandig – als ridderkoning – de militaire troepen zou kunnen aanvoeren. Voordien mocht hij zich niet echter laten voorstaan op zijn hoge geboorte. Op 23-jarige leeftijd diende de prins een aantal – in detail uiteengezette – basisvaardigheden te bezitten. Het ging om een brede vorming, niet om intellectuele diepgang. De opleiding mocht niet oppervlakkig zijn want de prins zou in de toekomst in conclaaf moeten gaan met ministers, maar hij mocht evenmin overladen worden met kennis waaraan hij niets zou hebben als koning.³⁴ Het was een voorstel waarin de educatie van Willem III te herkennen valt: een algemene opleiding aan onder meer de Leidse universiteit en vooral een vroege militaire training. Willem I benoemde zijn kleinzoon reeds op tienjarige leeftijd tot kolonel van de infanterie.³⁵

Voor de instructie voor de nieuw aan te stellen ondergouverneur ademde de beoogde opvoeding in een strenge militaire sfeer. De prins kreeg te maken met een strak dagritme van opstaan en maaltijden en mocht uitsluitend in de Nederlandse taal spreken terwijl de hoftaal nog officieel Frans was. De nog aan te stellen ondergouverneur moest een officier zijn die

³¹ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959) 54.

³² KHA A48-V, inv.nr. 4 tot en met 6.

³³ KHA A48-V-5: ontwerp-handleiding voor de opvoeding. ‘Projet d’un plan d’éducation’. 1 november 1847. Goedgekeurd op 14 december 1847.

³⁴ KHA A48-V-6: memorie van toelichting op de handleiding voor de opvoeding. ‘Mémoire explicatif’. 19 november 1847. Goedgekeurd op 14 december 1847.

³⁵ KHA A45-VIa-2. J.M. Japikse, *Opvoeding van prinsessen en prinses van de huizen Oranje en Oranje-Nassau* (Rotterdam 1947) 46-47. R.E.O. Ekkart, ‘Het examen van de erfprins in 1837’, *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1978, 6-14. Th. B. Pleyte, ‘Koning Willem III en de Leidsche Hoogeschool’, *Algemeen Nederlandsch Studentenweekblad ‘Minerva’* 15 (1890) 356-358. Pleyte, Th. B., ‘De Koning te Leiden’, *Algemeen Nederlandsch Studentenweekblad ‘Minerva’* 15 (1890) 383-384. In het Koninklijk Huisarchief (A45-V) is, in vergelijking met die Willem II, weinig terug te vinden over de opleiding van Willem III. Er zijn vooral rapporten terug te vinden waaruit blijkt dat Willem III een lastig, energiek en vooral ongehoorzaam kind was (KHA A45-V-6).

verplicht zijn vakkennis op peil moest houden. Regelmatig bibliotheekbezoek was daarom vereist. Forstner van Dambenoy zou zelf als gouverneur op hoofdlijnen toezicht gaan houden.³⁶

In februari 1849 overleed de ondergouverneur die per 1 januari 1848 was aangesteld. Eduard de Casembroot werd gevraagd om de functie over te nemen, maar beklagde zich achteraf in zijn herinneringen dat hij niet op de hoogte was gesteld van het lastige, onaangename karakter van Wiwill en zijn slechte manieren. De Casembroot had voor zichzelf ook al snel ontdekt wat de oorzaak was: de grillige en onverstandige denkbeelden van de moeder terwijl zijn voorganger, ondergouverneur Aikema, Wiwill vooral met spelletjes had beziggehouden om zichzelf over te geven aan een amourette met het kindermisje.³⁷

In de zomer van 1849 maakte De Casembroot voor zichzelf een tussenbalans op. Deze was allesbehalve gunstig. Het onhandelbare, koppige karakter van Wiwill openbaarde zich meer en meer. Hij was grillig, vertoonde plotselinge gedragsveranderingen en was overdreven egoïstisch. De prins was halsstarrig, baldadig en ongehoorzaam. Hij had een slechte lichaamshouding en een slechte gezondheid als gevolg van verkeerd voedsel: hij wilde nauwelijks vlees eten, maar vooral zoetigheden snoepen. Volgens De Casembroot was Forstner van Dambenoy ongeschikt als gouverneur: hij had geen overzicht op de jeugdige prins en zijn op papier schone theorieën werkten in de praktijk niet. Bovendien bestond er een onverzoenlijke en wederzijdse afkeer tussen koningin Sophie en Forstner van Dambenoy. De Casembroot maakte zich vooral zorgen over de ongevoeligheid van de prins: egoïsme kwam bij kinderen wel vaker voor en kon bijgeschaafd worden; ongevoeligheid duidde echter op een slecht hart en een toekomstige minachting en hardvochtigheid ten opzichte van andere mensen.³⁸

In een paar maanden tijd liet De Casembroot het vervolgens tot een conflict met Forstner van Dambenoy komen. De koning steunde aanvankelijk Forstner, maar na bemiddeling van de directeur van het Kabinet des Konings en na zelf met ontslag te hebben gedreigd, won De Casembroot het conflict. Forstner trok zich terug als gouverneur na openlijk erkend te hebben dat de opvoeding in goede handen was en De Casembroot 'zelfs fermiteit tegen over de Koningin' had. 'De hemel heeft het zoo gewild en daar berust ik in'.³⁹ De Casembroot werd formeel gouverneur en Forstner kwam als 'intendant voor de opvoeding van 's Konings zonen' op meer afstand te staan van de koninklijke opvoeding. De Casembroot mocht een nieuw opvoedingsplan ontwerpen nadat een examencommissie de vorderingen van de prins had getoetst.⁴⁰ De Casembroots plan was doelbewust van tijdelijke aard en bevatte alleen algemene uitgangspunten. De bedoeling was dat de opvoeder de prins stap voor stap zou begeleiden en zich goed zou verdiepen in karakter, aanleg en vorderingen van de prins. Situatiegericht konden in volgende jaren plannen worden opgesteld en bijgesteld.⁴¹

In de loop van 1850 ontstond gaandeweg een conflict tussen De Casembroot en koningin Sophie. De koningin verwende het kind en volgens De Casembroot bedierf zij daarmee het karakter van de kroonprins. In zijn herinneringen toonde de gouverneur bovenal

³⁶ KHA A48-V-4: 'Instructie voor de ondergouverneur', 'Projet d'Instruction pour Monsieur le sous-gouverneur'. 14 december 1847.

³⁷ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 1. 10 februari tot en met 11 maart 1849.

³⁸ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 1. 11 juni 1849 en 18 juli 1849.

³⁹ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 1. 9 januari 1850. KHA E1b-IIb-3-20: KB no. 35, 8 januari 1850; E1b-IIb-3-21: KB no. 36, 8 januari 1850; E1b-IIb-3-103: afschrift KB No. 156, 19 februari 1850.

⁴⁰ Rapport in: KHA A48-IIIb-11. Afschrift in: NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 12. De commissieleden waren: baron van Doorn van Westcapelle, minister van staat; jonkheer Van de Poll, lid Raad van State; Mazel, secretaris-generaal departement Buitenlandse Zaken; Van Meurs, majoor der artillerie en adjudant in buitengewone dienst; Simons, directeur Koninklijke Akademie van burgerlijke ingenieurs.

⁴¹ KHA A48-IIIb-12. Conceptbrief in: NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 12.

een haat tegen de in zijn ogen gekunstelde, onverstandige en berekenende vrouw die te weinig waardering had voor zijn levenswijze en hem als een kamerdienaar behandelde. ‘Een gouverneur die den toekomstigen Koning moet opbrengen, hoe groot is niet zijne taak, van hoeveel belang voor de toekomst de wijze waarop hij zich van die taak kwijt. En evenwel zou hij als een kamerdienaar zich moeten bepalen tot buigen en strijken; welk een onredelijke eisch! En wat zou hier, niet zulk een man van dit kind gevoelen?!’⁴²

De koningin was in zijn ogen dé kwade genius die een goede opleiding van de kroonprins belemmerde en bovendien een eigen politieke agenda had. Vooral haar contacten met Louis Napoleon wantrouwde hij zeer in een politiek heftige periode waarin de zoon van de vroegere koning van Holland en neef van keizer Napoleon I via een staatsgreep op 2 december 1851 in Frankrijk aan de macht kwam. Gepreoccupeerd signaleerde De Casembroot dat de koningin haar zoontje voorlas uit Frans liberaal werk. Hij beseftte waarschijnlijk te weinig dat de belezen koningin haar eenzame dagen vulde met de laatst verschenen boeken op het gebied van politiek, geschiedenis en belletrie en niet selecteerde naar politieke ideologie.⁴³ Geïsoleerd in zijn sociale contacten voelde De Casembroot zich vooral onmachtig tegenover een koningin die zich tegenover hem hooghartig opstelde. ‘Alles bij haar is kunst, berekening; wel zotte, onverstandige en de plank gewoonlijk misslaande berekening.’⁴⁴

Een geobsedeerde De Casembroot ventileerde jarenlang zijn ongenoegen tegen Forstner van Dambenoy. Gezamenlijk maakten zij gebruik van het slechte huwelijk van het koningspaar om Willem III ervan te doordringen dat zijn echtgenote een slechte invloed op de troonopvolger had. In de loop van februari 1851 besloten Willem III, Forstner van Dambenoy en De Casembroot daarom in gezamenlijk overleg om ‘in het belang van de Prins en van het Vaderland’ de troonopvolger naar kostschool te sturen. Het ‘Huis van Opvoeding’ Noorthey in Voorschoten werd geselecteerd.⁴⁵ Wat betreft De Casembroot was het niet de beste keuze want de wetenschappelijke opleiding liet te wensen over, maar men had overhaast te werk moeten gaan omdat men nooit langer dan 24 uur zeker was of de koning zich aan een genomen beslissing zou houden. En de prins moest naar zijn mening weg uit het paleis. Hij moest ontkomen ‘aan den pestilentielen invloed van Koning en Koningin beiden’.⁴⁶

De Casembroot bleef jarenlang kritisch ten opzichte van Noorthey en vocht menig conflict met directeur en onderdirecteur uit. De meeste opgekropte woede richtte De Casembroot echter op de persoon van koningin Sophie. Na Sophie’s moeizame bevalling van prins Alexander op 26 augustus 1851 kwam het tot een meervoudige escalatie. Wekenlang liet de hofmaarschalk persberichten uitgaan over de gezondheid van zowel moeder als boreling.⁴⁷ In brieven aan de Britse diplomatenrechtgenote Lady Marian Malet toonde koningin Sophie zich depressief. Ook de relatie met de vader van het kind was onverminderd slecht.⁴⁸ Een bezorgde ambassadeur schreef aan koning Wilhelm I van Württemberg dat de koningin het zichzelf ook niet gemakkelijk maakte binnen de echtelijke twisten: de veel te emotioneel en impulsief reagerende Sophie had een voorbeeld kunnen nemen aan haar schoonmoeder die koel en met wijsheid beschuldigingen langs zich heen liet gaan.⁴⁹

⁴² NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 4. 24 juni 1853.

⁴³ Zie KHA A46-VIc-9: bibliotheekinventaris koningin Sophie. Vgl. Koningin Sophie aan Lady Malet, 10 februari 1851, 26 december 1855, 25 januari 1864. *Vreemdelinge in Den Haag*, 111, 135, 188.

⁴⁴ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 4. 15 april 1853.

⁴⁵ Zie KHA A48-IIIa-1/1, no. 4: rapport aan de koning, 21 februari 1851. KHA E1b: correspondentie Hofcommissie 1851, nr. 147. Rapport en dispositie plaatsing kroonprins Willem te Noorthey.

⁴⁶ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 5, 1 mei 1851.

⁴⁷ KHA E10a-IV-b-6: journaal vanaf 7 augustus 1850 tot en met 31 december 1852.

⁴⁸ Vgl. *Vreemdelinge in Den Haag*, 111-113, 109. 10 februari 1851, 21 september 1851, 17 november 1851.

⁴⁹ C.A. Tamse, ‘*L’Histoire de ma vie* als getuigenis van een curieuze persoonlijkheid’, in: C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 338-373, alwaar 344.

De spanningen aan het hof stegen tot een hoogtepunt, maar een gepreoccupeerde De Casembroot had maar aandacht voor één ding: tijdens de vakantieperiode had de koningin een negatieve invloed op de prins gehad. In een lange brief vroeg hij prins Frederik om bemiddeling. De prins keek hem met een blik van verstandhouding aan tijdens de doop van prins Alexander maar liet verder niets van zich horen. Op 22 september richtte de gouverneur zich daarom maar direct tot de koningin: openlijk vroeg hij haar hoeveel kans zijn opvoedingsinspanningen hadden indien de prins voortdurend heen en weer werd getrokken tussen twee invloedssferen. Bovendien zette zij haar zoon aan tot klikken en hoorde zij haar zoon uit over de houding van de koning en leden van de hofhouding.⁵⁰

Rond deze tijd toog Forstner van Dambenoy naar Stuttgart om namens Willem III met de koning van Württemberg te onderhandelen over een echtscheiding. De onderhandelingen liepen op niets uit: Willem III verlangde van Sophie dat zij Nederland definitief zou verlaten, haar kinderen zou achterlaten en impliciet alle schuld op zich nam.⁵¹ De Casembroot had vooral oog voor zijn eigenbelang nadat Forstner hem alle wederwaardigheden had verteld: 'Hij verhaalde mij hoe alle pogingen om door eene minnelijke schikking de koningin gedurende lange tijd te verwijderen en daardoor de opgewondenheid der beide partijen tegen elkander te doen bedaren, geheel en al zijn afgesprongen, zoodat daartoe, voor het tegenwoordige, geen uitzicht bestaat. – Overigens was de Koning van Württemberg volkomen van gevoelen, dat zijne dochter, door haar karakter en geheel wijze van zijn, volstrekt ongeschikt is om zich met de opvoeding van haren zoon in te laten, en moet haar zulks ook, in zeer beschaafde termen, geschreven hebben.' Koning Willem III zou hebben duidelijk gemaakt dat hij niet langer duldde dat de koningin het kind bedierf en het desnoods het land uit zou zenden als zij haar pogingen niet zou staken.⁵²

Vanuit Noorthey, zijn 'vesting' waar hij 'te sterk gedrongen, mijn toevlugt heb kunnen nemen' om zich tegen 'de overmagt van buiten te verdedigen', zette De Casembroot zijn oorlog voort. In zijn eigen perspectief wist hij te Noorthey de kroonprins te vrijwaren van de 'onluisterende en aanhoudende inblazingen zijner moeder' en ook aan 'het onmatige en dolle doorslaan van zijn vader'.⁵³ Het gedrag van de prins ging er echter niet op vooruit. Hij vergat zelfs een verjaardagscadeau voor zijn moeder te kopen. Hij werd door De Casembroot fors onder handen genomen over deze 'onbegrijpelijke gedachteloosheid': het was een gebrek aan plichtsbesef en een uiting van egoïsme.⁵⁴ Op 7 oktober 1852 rapporteerde De Casembroot in zijn gebruikelijke driemaandelijksse rapporten dat de kroonprins twee grote gebreken had: onoprechtheid en onverschilligheid. Het eerste was de prins aangeleerd; het tweede was het kind eigen maar werd versterkt door de omstandigheden. De Casembroot solliciteerde om nadere toelichting te mogen geven, kreeg daarvoor toestemming en ging op 19 oktober 1852 frontaal in de aanval: de koningin was de kwade genius en de prins diende definitief uit haar omgeving te blijven wilde de opvoedingsplannen niet mislukken.⁵⁵

In een uitgebreid rapport herhaalde De Casembroot bijna dertig bladzijden lang alles voor de koning wat hij al eerder in zijn dagboeken en brieven aan hofdignitarissen had geventileerd. Het koninklijke blauwe potlood liet met een grote 'W' niet alleen weten dat het

⁵⁰ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 5: 7 en 12 september 1851, 27 september 1851; afschriften van de brieven in inv.nr. 22.

⁵¹ Tamse, 'Brievenschrijver', 323. KHA A45-II-16: stukken betreffende de in Stuttgart gevoerde onderhandelingen over een eventuele scheiding tussen koning Willem III en koningin Sophie, oktober 1851. Willem III wilde de scheiding als familiezaak behandelen, maar de minister van Buitenlandse Zaken was wel betrokken.

⁵² NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 5: 17 november 1851.

⁵³ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 5: 3 maart 1852.

⁵⁴ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 5: 20 mei 1852.

⁵⁵ KHA A48-IIIa-1: rapport van E.A.O. De Casembroot aan koning Willem III, 19 oktober 1852. Afschrift: NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr.14.

rapport gelezen was, de potloodonderstrepingen her en der in het document maakten ook duidelijk dat het schot van De Casembroot, militair opgeleid en later een succesvolle minister van Oorlog, doel had getroffen.

De Casembroot verhaalde hoe hij verdenking tegen de koningin had gekregen nadat hij toevallig op 17 juni 1850 een gesprek tussen de negenjarige kroonprins en zijn kamerdienaar had afgeluisterd. De prins vertelde dat de Fransen er goed aan hadden gedaan om de Franse koning Charles X weg te jagen. Men moest alle koningen maar weggagen en voegde daaraan toe: 'Ik ben republikein, een Franschman in mijn hart.... Ik heb een hekel aan het Hollandsch, dat is maar een ganzentaal, en de Hollanders zijn maar ganzen.' De kamerdienaar vermaande de prins dat hij zich moest schamen voor dat soort taal en vroeg hem wie hem die fraaie dingen had geleerd. Het antwoord was een eyeopener voor de stiekem meeluisterende De Casembroot: 'Die heeft mijne Mama verteld'.⁵⁶

Niet lang daarna sprak De Casembroot de koningin zelf. Zij begon te lachen om het woord republikein maar werd volgens de gouverneur ernstiger naarmate het verhaal vorderde. Ze vertelde De Casembroot dat haar zoon waarschijnlijk net zo sprak als zijzelf. Dat was fout van haar, maar zij was nu eenmaal een vreemdelinge. Niet lang daarna kreeg De Casembroot naar eigen gevoel aanwijzingen dat koningin Sophie met een geheel eigen plan van opvoeding voor de troonopvolger bezig was: op 13 januari 1851 zag hij de koningin haar zoontje voorlezen uit een boek van de liberale auteur Adolphe Thiers, *Le Consulat et L'Empire*. Al eerder had hij haar uit Frans liberaal werk zien voorlezen. Hij rapporteerde dit aan de koning en Willem III verordonneerde zijn echtgenote om dit voorlezen te staken. De koningin had vervolgens De Casembroot bij zich geroepen en in ronde, driftige bewoordingen laten weten dat zij dit soort rapportages verfoeide. Op 19 oktober 1852 herhaalde De Casembroot het allemaal nog eens met veel genoegen en Willem III zette met blauw potlood een forse streep onder de bewoordingen van zijn echtgenote.

Naar eigen zeggen had De Casembroot de koningin een preek gegeven nadat zij tot bedaren was gekomen: met het voorlezen uit politieke literatuur zou zij haar zoon tot een vals en karakterloos mens maken. In zijn herinnering had de koningin hem bedankt voor de wijze les en toegezegd anders te zullen gaan handelen. De gouverneur voelde zich daarom achteraf bedrogen: na het gesprek was koningin Sophie driftig uitgevallen tegen een hoveling. In aanwezigheid van haar zoontje had zij De Casembroot, achter zijn rug om, beschuldigd dat hij haar het kind wilde afnemen. Driftig zou zij daarbij ook gezegd hebben dat de Hollanders niet nobel waren en de katholieken veel flinker waren. Haar gesprekspartner zou haar er op gewezen hebben dat hij én Hollander én protestant was; een dag later kwam hij De Casembroot alles in geuren en kleuren vertellen.

In het rapport van 19 oktober 1852 zette De Casembroot zijn conclusies op schrift en Willem III markeerde de passages met zijn blauwe potlood: 'Van eene moeder die zich niet ontziet, in tegenwoordigheid van haren zoon, zulke woorden te spreken, zal men toch niet kunnen aannemen, dat zij dien zoon zal opbrengen in de godsdienst zijner voorvaderen, in liefde voor zijn vaderland en achting voor zijne landgenoten, evenmin als zij hem lessen zal geven van verstandig oordeel en regtvaardigheid.' De Casembroot wilde er niet voor instaan dat de koningin in het geheim volstrekt rooms-katholiek was of de zuivere republikeinse ideeën aanhing, maar hij vond haar invloed gevaarlijk. Zij had teveel warme verdedigers en

⁵⁶ KHA A48-IIIa-1: rapport van E.A.O. De Casembroot aan koning Willem III, 19 oktober 1852. In het origineel staat 'vertelt' in plaats in 'verteld'. Afschrift van dit rapport in het persoonlijk archief van De Casembroot: NL-HaNA, De Casembroot, toegangsnummer 2.21.008.72, inv. nr. 14. Zie voor de latere carrière van De Casembroot als minister: W. Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)* (Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1993) 171-202, 569-570.

vereerders, tegelijkertijd gaf zij uiting aan een haat en minachting voor het land dat haar zoon ooit moest gaan regeren.⁵⁷

Forstner van Dambenoy, inmiddels benoemd tot ‘de intendant voor de opvoeding van ’s Konings zonen’, schreef aan De Casembroot dat het rapport van 19 oktober 1852 een pijnlijke indruk op de koning had gemaakt en dat de kroonprins daarom voorlopig niet naar Den Haag mocht komen. Tegelijkertijd werden maatregelen genomen om de koningin alle mogelijkheden te ontnemen om zich te bemoeien met de opvoeding van de prins.⁵⁸

Samen met de directeur van het Kabinet des Konings, Van Rappard, en de particulier secretaris van de koning, De Kock, zette Forstner van Dambenoy vervolgens stappen die beslissend zouden zijn voor de toekomst van de kroonprins: er werd een commissie van wijze mannen opgesteld die het rapport van De Casembroot ter inzage en beoordeling kregen. De koning had het rapport graag wijd verspreid, maar zijn adviseurs maanden hem tot discretie: alleen een kleine kring werd ingewijd en mededelingen moesten zoveel mogelijk mondeling worden gedaan. Jonkheer W. Boreel van Hogelanden, de voorzitter van de Tweede Kamer, uitte op schrift zijn verbazing over het rapport en vroeg zich af het allemaal niet wat eenzijdig geformuleerd was. Wat de koning ook zou beslissen, de Kamervoorzitter wilde geen oordeel vellen maar slechts kwijt dat het een zaak ‘van het uiterst gewigt was, voor den Koning en voor Nederland’ was. De kroonprins diende respect voor zijn vader, godsdienst en vaderland te hebben. Hij vroeg daarom de zegening van God dat de koning de juiste beslissing zou nemen.⁵⁹

Niet de wijze mannen, maar de koning nam de beslissing: koningin Sophie mocht haar zoon niet meer zien. Serieus werd overwogen om de prins over te plaatsen naar een andere kostschool, ver verwijderd van Den Haag, zodat koningin Sophie niet zo gemakkelijk toegang tot de school en haar kind kon eisen. Met oog op de hoge kosten werd hiervan afgezien, maar koningin Sophie bleek zelf ook te berusten in het feit dat zij haar zoon niet meer mocht zien.⁶⁰ De prins bleef op kostschool Noorthey in Voorschoten met De Casembroot als vaste begeleider aan zijn zijde. Het gedrag en de zedelijke ontwikkeling van de prins werden nauwgezet op schrift bijgehouden in driemaandelijksse rapporten. Erg rooskleurig was het aanvankelijk niet: de prins was materialistisch, genotzuchtig en toonde te weinig plichtbesef.⁶¹ Gaandeweg verbeterde het gedrag. De Casembroot en Forstner konden daarmee gaan nadenken over een zelfstandige woning in Leiden en een definitief voorbereiden van de prins op zijn toekomstige taak. In januari 1854 werd een opleidingsplan voor de kroonprins opgesteld en voorgelegd aan zowel koning als raadgevers.⁶²

W. baron Schimmelpenninck van de Oye en A.G.A. van Rappard konden instemmen met de voorstellen van De Casembroot. Zeker in een tijd waarin het streven naar voren kwam om de ‘Magt des Konings te doen overgaan in handen van verantwoordelijke Ministers; met andere woorden die der meerderheid van de Volksvertegenwoordigers’ was het koningschap een belangrijk ‘bolwerk’: door eigen kennis en eigen werk diende de koning wezenlijk staatshoofd te blijven. Hij moest in politieke en militaire zaken de eerste van het land blijven

⁵⁷ KHA A48-IIIa-1: rapport van E.A.O. De Casembroot aan koning Willem III, 19 oktober 1852.

⁵⁸ KHA A48-IIIa-1: brief Forstner de Dambenoy aan E.A.O. de Casembroot, 26 oktober.

⁵⁹ KHA A48-IIIa-1: brief van W. Boreel van Hogelanden, 1 december 1852.

⁶⁰ KHA A48-IIIa-1: rapport van E.A.O. De Casembroot aan koning Willem III, 18 maart 1853. Concept in: NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr.15.

⁶¹ Bijvoorbeeld KHA A48-IIIa-1: rapport van E.A.O. De Casembroot aan koning Willem III, 2 december 1853. Concept: NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr.15.

⁶² Een overzicht van Wiwills wederwaardigheden op Noorthey is terug in: *K. de Clerck en L. Troch, De opvoeding van een prins van Oranje in het midden van de 19^e eeuw* (Den Haag 1979) passim. Het betreft primair een herdenkingsboek van Noorthey, en is voornamelijk gebaseerd op de archieven van Noorthey en De Casembroot. De auteurs hebben geen aandacht geschonken aan de Grondwetsherziening van 1848 en hebben de koninklijke scheidingsperikelen gemist.

en daarvoor een gepaste opleiding krijgen. Zij stemden daarom in met een plan van onderwijs zoals opgesteld door De Casembroot. Hierin werd ook voorzien in een academische opleiding.⁶³

Tegelijkertijd moest De Casembroot spoed maken met het klaarstomen van Wiwill voor het koningschap. Op 14 mei 1854 sprak de koning, tijdens een gezamenlijke wandeling 'wederom' over zijn plan tot abdicatie zodra de kroonprins achttien jaar oud was en sprak daarbij de woorden: 'Gij zult zien dat niemand mij daarvan kan terug brengen'. De Casembroot had eerder dergelijke dreigementen gehoord en wist ook dat de koning vaker dingen stellig beweerde om vervolgens het tegenovergestelde te doen. Maar zo overwoog hij, in de gegeven omstandigheden, was het alleszins wenselijk dat de koning bij dit voornemen bleef. 'Men bedenke slechts in welke moeilijke positie hij, als Prins van Oranje, zal komen, geplaatst tusschen drie vuren, tusschen zijn woesten en onredelijken vader, zijne heerschzuchtige, hardnekkige, hevige grootmoeder, en zijne valsche, niets dan verwarring, brouille en intrigue ondernemende moeder, welke laatste dan zeer zeker alle krachten zal inspannen om hem te verstikken, op te winden en te beheerschen! Is hij eenmaal koning, dan is ten minsten zijne positie juist afgebakend, eenvoudig en daardoor ook minder blootgesteld aan die veelvoudige complicaties welke van deze familie een waar warnet maken, waarin onfeilbaar allen min of meer verward raken, die ongelukkig veroordeeld zijn om in die familie te leven.'⁶⁴

Vanaf Kerstmis 1855 zou de sfeer binnen de koninklijke familie een stuk beter worden. Op eerste kerstdag kwamen koning Willem III en koningin Sophie tot een informele scheiding van tafel en bed. Per onderhandse akte, die de status zou hebben van een formeel juridisch document, werd vastgelegd dat koning en koningin voortaan op Paleis Noordeinde in gescheiden appartementen zouden gaan wonen. Zonder toestemming vooraf mochten zij elkaars appartementen niet betreden. Naar de buitenwacht toe zou men doen alsof men nog steeds getrouwd was. Van mei tot en november kreeg koningin Sophie jaarlijks Huis ten Bosch ter beschikking, mocht zij buitenlandse reizen gaan maken en prins Alexander opvoeden tot zijn negende levensjaar. De achtste bepaling was opvallend: indien koning Willem III mocht beslissen de troon over te doen aan de prins van Oranje, zou een formele echtscheiding volgen.⁶⁵

Een enthousiaste De Casembroot noteerde in zijn achteraf herschreven dagboeken: 'Ik verneem heden van de Kock, iets dat ik vermoed had en 't welk mij zeer verheugd, dat tusschen ZM en HM een voet van vergelijk is getroffen, waarbij de eerste zich als het ware verbindt om voor het publiek de Koningin ter behandelen als of er geene verwijdering bestond en verder dat hij mij nimmer zou bemoeijelijken wanneer ik met den Prins te 's Hage kwam, telkens wanneer ik oordeelde dat dit aan zijne instructie of anderszins geen schade doet.'⁶⁶

Enmaal volwassen had de kroonprins zelf vooral kritiek op zijn opleiding. Van veel zaken wist hij niets af en wat hij geleerd had, 'en dat is niet veel', zou hij weer moeten ophalen om een geschikte koning te worden. De kroonprins had er na de academie allemaal schoon genoeg van gehad. 'Van de tijd dat ik de academie heb verlaten en dat is elf jaar geleden, heb ik zoo gezegd niets uitgevoerd en vroeger alleen gedwongen, en dat was nog niet veel.'⁶⁷

⁶³ KHA A48 IIIa-1: brief van W.A. van Schimmelpenninck van der Oye (opperhofmaarschalk en minister van Staat) en A.G.A. van Rappard (directeur Kabinet des Konings en kort daarop minister van Hervormde en ander Erediensten) aan koning Willem III, d.d. 9 januari 1854. Eigenhandig afschrift in: NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr.16.

⁶⁴ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 5. 14 mei 1854.

⁶⁵ KHA A46-II-3: onderhandse acte van scheiding tussen koning Willem III en koningin Sophie.

⁶⁶ NL-HaNA, De Casembroot, 2.21.008.72, inv.nr. 8. 25 december 1855.

⁶⁷ Kroonprins Willem aan J.D.C.C.W. baron de Constant Rebecque, 20 juli 1869. NL-HaNA De Constant Rebecque, toegangsnummer 2.21.008.01, inv.nr. 122.

Als gevolg van de huwelijks crisis van Willem III en koningin Sophie, maar vooral dankzij De Casembroots obsessie over de – vermeende – slechte moederlijke invloed werd kroonprins Willem opgevoed op een kostschool waar hij niet kon aarden en waar hij altijd een buitenbeentje bleef. Tijdens de vakantieperiodes moest hij verplicht met De Casembroot reizen door het binnenland maken om zijn toekomstige land en volk goed te leren kennen. Inwonend op kostschool Noorthey schreef De Casembroot nog vele rapporten waarin hij niet alleen de intellectuele vorderingen, maar ook de zedelijke ontwikkeling en het gedrag van de naar zijn mening onverschillige, egoïstische en ‘vadsige’ troonopvolger op de voet volgde. De driemaandelijke rapporten bleven na verloop van tijd echter verstoken van het blauwe potlood: de politieke hoogspanningen verdwenen na het echec van het ministerie-Van der Brugghen terwijl met de scheiding van tafel en bed ook het huwelijk van Willem III en koningin Sophie in rustiger vaarwater kwam. Ondanks de scheiding traden zij gezamenlijk op tijdens hofbals en tijdens bezoeken binnen het Haagse societyleven in de wintermaanden.⁶⁸ De persoonlijkheden bleven elkaar slecht liggen en er waren regelmatig kleine uitbarstingen, maar het koningspaar wist elkaar soms te vinden op punten waar zij het met elkaar eens waren. Eén gemeenschappelijk standpunt was dat de kroonprins de familietraditie eer moest aandoen door een huwelijk te sluiten op hoog dynastiek niveau. Koningin Sophie kreeg daarbij een belangrijke initiërende rol omdat zij goede contacten had binnen de buitenlandse vorstenhuizen en het internationale diplomatenetwerk.

Na jaren van depressieve stemmingen had koningin Sophie meer evenwicht in haar leven gevonden. In Nederland ontwikkelde zij zich tot een modelkoningin die van praktisch iedere bezienswaardigheid op de hoogte was en met grote nauwgezetheid voldeed aan haar representatieve verplichtingen.⁶⁹ ‘De schitterendste van Neerlands Koninginnen’ zo werd zij in 1898, het inhuldigingsjaar van koningin Wilhelmina beschreven.⁷⁰ Zij ging moeiteloos met personen van alle sociale standen om, wist zich te kleden en gedragen naar de omstandigheden en toonde zich bij ziekenbezoek en rouwbeklag een troostrijke koningin. Volgens haar eerste biografe, de spiritualiste Elise van Calcar, sproten haar persoonlijke inspanningen voor gehandicapten, zieken en gebrekkigen voort uit ‘een warm en edel hart’ want een ‘beminnelijkste eenvoudigheid’ was haar van nature eigen. Niet alleen de oude, stervende bakker maar ook de meest geachte families leerden ‘bij onze zware verliezen en in onze donkerste dagen’ de koningin ‘kennen en waardeeren.’ Volgens Van Calcar ondersteunde koningin Sophie door ‘rampen geteisterde families op de meest kiesche wijze, zoowel onder de lieden van rang als onder de kleine burgerij. Met kinderlijke naiviteit en echt vrouwelijke nieuwsgierigheid kijkt zij rond in de woning van particulieren, of het nu bij baron van Heemstra is of in het huishoudentje van een pas getrouwde lakei.’⁷¹ De koningin was en bleef gefrustreerd, maar deed plichtsgetrouw haar werk en ontving daarvoor veel lof. De maatschappijkritische schrijver Multatuli stelde haar persoon zelfs centraal in een educatief toneelstuk, *Vorstenschool*: de koningin werd impliciet gevraagd om met haar subtiële vrouwenhanden koning en slechts pratende ministers bij te sturen en zo de sociaaleconomische situatie van het land te verbeteren.⁷²

⁶⁸ Vgl. de memoires de Engelse Mary Isabella Waddington, getrouwd met Carl von Bunsen, de Pruisische legatiesecretaris tussen 1869-1871: *Madame Charles de Bunsen, In three legations* (London 1889) 322-328.

⁶⁹ Bouman, *Op en rond Oranje's troon*, 165.

⁷⁰ Naber en de Neve, *De vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau*, 293.

⁷¹ Elise van Calcar, *Sophia Frederika Mathilda. Koningin der Nederlanden. Als vorstin en moeder geschetst voor haar landgenooten* (Haarlem 1877) 84-86.

⁷² H.H.J. de Leeuwe, ‘Douwes Dekker, Willem III en koningin Sophie. Een aspect van Multatuli's *Vorstenschool*’, *Over Multatuli* 17 (1986) 1-27. H.H.J. de Leeuwe, ‘Multatuli's vorstenschool. Een vorstenspiegel der negentiende eeuw in dramatische vorm’, *Groniek* 25 (1992) 55-64.

Koningin Sophie was echter binnen Nederland, op haar geroemde charitatieve inspanningen en representatieve verplichtingen na, vrijwel uitgespeeld. Na de scheiding van tafel en bed was zij echter wél in staat om te gaan reizen en in haar zomerresidentie, Huis ten Bosch, buitenlandse gasten te ontvangen. Via haar correspondentie en buitenlandse bezoeken bouwde Sophie een internationale vriendenkring van voornamelijk buitenlandse diplomaten, staatslieden en geleerden op die een compensatie kon bieden voor hetgeen zij binnen de Nederlandse staatkundige verhoudingen tekort kwam.⁷³ Haar faam in binnen- en buitenland groeide snel.⁷⁴ De bijbelcriticus Ernst Renan noemde haar de laatste van de grote vorstinnen: een intellectuele vrouw van kaliber wier grote geestesgaven in evenwicht werden gehouden door haar gevoelige natuur. In zijn necrologie bewees hij Sophie de laatste eer met de stelling dat zij een nieuwe vorm van adeldom had gebracht door het beste van de Duitse filosofie en cultuur met elkaar te verzoenen.⁷⁵ Een koningin zoals Voltaire graag gezien had, zo omschreef een Engelse literator haar treffend. Zij was volgens hem zeer slim, zeer intelligent en eerder filosofisch dan sentimenteel. Helaas was zij ook zodanig rusteloos dat mensen moe werden van al haar gepraat.⁷⁶ In de zomer logeerden Europese kopstukken bij haar thuis of de energieke Sophie toog zelf in richting van Parijse salons, Engelse aristocratische landhuizen en Duitse badplaatsen waar de internationale hoge adel tezamen kwam om te kuren en het laatste nieuws uit wisselen.⁷⁷

In Frankrijk en Engeland werden aristocratische dames met politieke en diplomatieke talenten gewaardeerd. Sophie's nicht Mathilde Bonaparte onderhield in Parijs een beroemde salon waar de bekende schrijvers en kunstenaars van haar tijd samenkwamen.⁷⁸ Zowel in Parijs als Londen beïnvloedden adellijke vrouwen via hun uitnodigingen voor diners en recepties op informele wijze de politiek. Koningin Sophie bezocht de festiviteiten van sommige van deze vermaarde gastvrouwen indien zij in Parijs of Londen was.⁷⁹ Binnen het Engelse taalgebied wist koningin Sophie zich bovendien een plaats te verwerven binnen het correspondentienetwerk van een aantal invloedrijke *political wives*: echtgenotes van staatslieden en diplomaten die elkaar via een uitgebreide, doorgaans internationale, correspondentie op de hoogte hielden van de laatste politieke ontwikkelingen.⁸⁰

Koningin Sophie sloot onder meer een hechte vriendschap met de liberaal gezinde Lord Clarendon, minister van Buitenlandse Zaken in Groot-Brittannië. Uit de eerste hand kreeg zij van hem informatie over de Britse binnenlandse politiek, terwijl zij op haar beurt weer informatie doorspeelde die zij uit de eerste hand uit Duitsland en Frankrijk verkreeg. Van sommige brieven werd een afschrift doorgezonden naar koningin Victoria.⁸¹ Ook Mary

⁷³ Tamse, 'Brievenschrijver', 323-324. Disbrowe, *Old Days of Diplomacy*, 322-323.

⁷⁴ Zie een overzicht in: Johanna W.A. Naber en L. de Neve, *De vorstinnen van het Huis van Oranje-Nassau* (Haarlem 1898) 305-308.

⁷⁵ Tamse, 'Onvermoeibare brievenschrijfster', 307.

⁷⁶ The Earl of Lytton, *The Life of Edward Bulwer, First Lord Lytton, in two volumes* (London 1913) 470-471.

⁷⁷ Reisdagboeken die zich bevinden in het Koninklijk Huisarchief geven een goed beeld van Sophie's activiteiten binnen Parijs in 1858 en 1862. Een intekenboek met handtekeningen, 1858-1867, toont onder meer dat Sophie te Parijs bezoek ontving van kunstenaars als Vincent van Gogh, hovelingen van Napoleon III, ambassadeurs en buitenlandse diplomaten: KHA A46-VIB, nummers 1 t/ 5.

⁷⁸ C.A. Tamse, 'L'Histoire de ma vie als getuigenis van een curieuze persoonlijkheid', in: C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 338-373, alwaar 372. KHA A46-VIB-1: dagboek van een reis van koningin Sophie naar Frankrijk. Op haar eerste dag in Parijs, 7 mei 1858, ontving koningin Sophie al meteen Napoleon III en prinses Mathilde.

⁷⁹ Ze dineerde bijvoorbeeld in mei 1875 bij Lady Waldegrave, leidend *political hostess* van die tijd. Osbert Wyndham Hewett, *Strawberry Fair. A Biography of Frances, Countess Waldegrave, 1821-79* (Londen 1956) 246. Zie voor de rol en achtergronden van Lady Waldegrave: K.D. Reynolds, *Aristocratic Women en Political Society in Victorian Britain* (Oxford 1998) 158-174, 233.

⁸⁰ Reynolds, *Aristocratic Women en Political Society in Victorian Britain*, 178-186.

⁸¹ KHA A46-IVc 50 t/m 57: brieven van Lord Clarendon aan koningin Sophie. RA VIC/MAIN/J/26/58 en VIC/MAIN/J/79/8. Vgl. Tamse, 'Onvermoeibare brievenschrijfster', 332-333.

Sackville West behoorde tot Sophie's vriendenkring. Mary was aanvankelijk getrouwd met de markies van Salisbury, op wiens landgoed Hatfield belangrijke informele bijeenkomsten van conservatieve politici plaatsvonden. Na zijn dood trouwde zij met de graaf van Derby, zoon van een *Prime Minister* en zelf minister van Buitenlandse Zaken onder Benjamin Disraeli. Mary onderhield een uitgebreide correspondentie met verschillende politiek invloedrijke personen waarbij politieke stellingnamen niet werden geschuwd.⁸²

De intelligente, snel opgewonden Sophie met haar buitengewone mentale en fysieke energie gedroeg zich naturel binnen deze kringen. De gebruikelijke koninklijke arrogantie en stijfheid was bij haar afwezig. Zij toonde zich altijd betrokken bij het lot van anderen en weende tot verbazing van vooral Engelsen in geval van ziekte of dood alsof het haar eigen familieleden betrof.⁸³ Via een informatieve, bemiddelende en adviserende rol kon Sophie haar staatkundige ambities kanaliseren.⁸⁴

Binnen het internationale diplomatieke netwerk, waarin zakelijke belangen samenvloeiden met persoonlijke vriendschappen, kon koningin Sophie eindelijk ook voor Nederland een staatkundig belang gaan najagen: het zoeken van een geschikte echtgenote voor de troonopvolger. Haar blik was gericht op het land dat zij bewonderde om zijn politieke instellingen: Groot-Brittannië. In een veelgeprezen artikel in het liberale *Revue des Deux Mondes* schreef koningin Sophie anoniem dat in Engeland voor het eerst was gebleken dat bepaalde vormen van legitimiteit en koninklijk gezag achterhaald waren in de tijd. Dankzij de moderne beginselen van liberalisme en parlementarisme was Groot-Brittannië, na een afrekening met het *droit divin* zoals uitgedragen door de Stuarts, onder leiding van een nieuwe dynastie, de Hannoveraars, gestegen tot ongekende grootheid en macht. Voor autoritaire dynastieën, zoals die heersten in Pruisen en Rusland, zag zij geen toekomst.⁸⁵

Koningin Sophie vond het daarom belangrijk dat haar oudste zoon goed kennis maakte met Groot-Brittannië en zijn staatsinstellingen. Dankzij een kroonprinselijk huwelijk kon Nederland bovendien uit de politieke invloedssfeer van Rusland worden gehaald en in de Britse sfeer worden getrokken. Zij ergerde zich aan alle huwelijksintriges rondom Wiwill en had zelf een politiek gekleurd standpunt: 'Hij moet met een Engelse prinses trouwen om los te kunnen raken van de langdurige Russische invloed op dit land en op deze eens zo glorieuze familie.'⁸⁶

In 1857 wist koningin Sophie een officiële ontmoeting met koningin Victoria en haar echtgenoot Albert te regelen. Zij reisde naar het eiland Wight waar het Britse vorstenpaar een zomerresidentie had. In de tuinen van Osborne House hadden de kinderen van koningin Victoria een eigen speel- en onderwijshuis, 'the Swiss cottage'. De kinderen leerden er hun persoonlijke tuintjes te onderhouden en te koken in een eigen keuken. De jongens kregen een militaire opleiding in een miniatuurfort, 'The Victoria Fort and Albert Barracks', met eigen loopgraven. In een museumruimte werden bovendien voor het aanschouwelijk onderwijs

⁸² *A Great Lady's Friendship. Letters to Mary, Marchioness of Salisbury, Countess of Derby, 1862-1890. With introductions and notes by the Lady Burghclere* (London 1933). Reynolds, *Aristocratic Women en Political Society in Victorian Britain*, 183-7, 225. Esther Simon Shkolnik, *Leading Ladies. A Study of Eight Late Victorian and Edwardian Political Wives* (New York/London 1987) 204-239.

⁸³ Disraeli, *Derby and the Conservative Party. The Political Journals of Lord Stanley 1849-69. Edited by J.R. Vincent* (Hassocks 1978) 318. *A Selection from the Diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1829-93). Between September 1869 and March 1878. Edited by John Vincent* (London 1994) 405-406. Met dank aan John Vincent voor een gedachtewisseling over de tegengestelde persoonlijkheden van Derby en koningin Sophie. Lady Westmorland to Comtesse Pauline Neale, 6 augustus 1855: *The Correspondence of Priscilla, Countess of Westmorland. Edited by her Daughter Lady Rose Weigall* (London 1909) 270.

⁸⁴ Tamse, 'Onvermoeibare brieven-schrijfster', 332-333; C.A. Tamse, 'Sophie, vorstin met inhoud. Koninklijk werk in uitvoering', in: C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002). 374-383, alwaar 374-375.

⁸⁵ Tamse, 'Onvermoeibare brieven-schrijfster', 305-307, 317-318.

⁸⁶ *Vreemdelinge in Den Haag*, 141. 22 januari 1858.

allerlei leerzame curiositeiten verzameld: geologische specimens, opgezette dieren en buitenlandse curiosa.⁸⁷ De twee koninginnen wandelden er samen naar toe met prinses Alice, de tweede dochter van Victoria. Onderwijl werd druk gepraat over de buitenlandse politiek. Koningin Victoria was vol lof over haar collega: zij sprak intelligent en gevoelig over de Russisch-Duitse kwesties; Sophie had haar verzekerd dat haar halfbroer beslist anti-Russisch was. Koningin Sophie had zich verrukt getoond over Engeland en sprak Engels zonder accent. Vooral moederlijke gevoelens waren ter sprake gekomen: met betraande ogen had koningin Sophie, vier jaar na zijn dood, gesproken over het verlies van haar tweede zoontje Maurits die zo slim en fysiek aantrekkelijk was geweest. Na de lunch was het al weer tijd voor vertrek. De Nederlandse vlag werd gehesen en koningin Sophie bedankte bij herhaling haar gastvrouw voor haar vriendelijkheid terwijl zij haar tranen bijna niet kon binnenhouden. Koningin Victoria schreef haar positieve impressie neer in haar dagboek: een ongelukkige vrouw met wie zij medelijden had.⁸⁸

Aan Lady Malet schreef koningin Sophie háár impressie: 'Ik leef in gedachten nog helemaal in Engeland; ik verzeker u toen ik aan boord ging was ik zo intens ongelukkig om dat afscheid als ik niet gedacht had ooit nog te kunnen zijn. Maar ik ben vastbesloten – indien ik tijd van leven heb – terug te komen en mijn zoon te laten trouwen met een Engelse prinses. Ik heb ze allemaal gezien, ik zou de voorkeur geven aan Helen, maar koningin Victoria wil Alice aan me afstaan.'⁸⁹

De eerste zet van een schaakspel van dynastieke politiek was gezet: de twee moeders mochten elkaar, Sophie was vol spanning of koningin Victoria bereid was om een dochter 'af te staan' aan een andere koninklijke moeder en prinses Alice had nadrukkelijk kennisgemaakt met haar mogelijk toekomstige schoonmoeder. Lord Clarendon kreeg van prins Albert permissie om de Nederlandse koningin aan te schrijven en kroonprins Willem formeel uit te nodigen voor een bezoek aan Groot-Brittannië. Hij hield vervolgens zowel koningin Sophie als andere penvriendinnen op de hoogte van de wederwaardigheden zonder de saillante details uit zijn roddels weg te laten. In zijn brieven aan koningin Sophie was de minister uiteraard terughoudend. Aan de hertogin van Manchester, een belangrijke politieke gastvrouw in Londen, schreef Lord Clarendon dat hij zo zijn bedenkingen had. Alice was ambitieus genoeg om koningin van Nederland te willen worden en zou die eer zeker niet aan haar jongere zusje Helena gunnen. Voordat de prins zijn gezicht kon laten zien, waren diverse verhalen over zijn gok- en drinkgedrag hem echter al vooruit gesnel. Een verstandige vrouw had Lord Clarendon verteld dat dit gedrag gebruikelijk was voor de leeftijdsfase. Het was misschien wel goed om hem met *little duck* Alice te laten trouwen na alle instabiliteit die hij voorheen had gekend met die *ragamuffin* van een vader en *the existence manqué* van zijn moeder als consequentie.⁹⁰ Diverse verhalen, waar of onwaar, waren echter inmiddels wijdverspreid. Koningin Sophie beklagde zich tegen Lord Clarendon over alle hatelijke aantijgingen. Zij waren volgens hem van Pruisische origine. Lord Clarendon dacht dat die aantijgingen niet ver van de waarheid stonden...⁹¹

Inderdaad werd koningin Victoria beïnvloed door de brieven van haar oudste dochter Vicky, getrouwd met de kroonprins van Pruisen. Al in 1859 had moederlief het gemakkelijkst toegankelijke informatiekanaal ingezet toen zij geattendeerd werd op Wiwill. Vicky was weinig positief: de kroonprins was niet meer verlegen dan andere jongemannen en hij kon het

⁸⁷ Osborne. *English Heritage Guidebooks* (London 2007) 34-36. Het volledig ingerichte chalet, in de nabijheid van Osborne House op The Isle of Wight, is tegenwoordig door The English Heritage opengesteld voor het publiek.

⁸⁸ RA VIC/MAIN/QVJ/1857: 14 en 15 augustus 1857. www.queenvictoriajournals.org.

⁸⁹ *Vreemdelinge in Den Haag*, 139-140. 5 september 1857.

⁹⁰ 31 augustus 1859, 9 november 1859, 16 december 1859 en 19 februari 1860. 'My Dear Duchess'. *Social and Political Letters to the Duchess of Manchester*. Edited by A.L. Kennedy (London 1956) 67, 72, 79, 96.

⁹¹ 'My Dear Duchess', 92-93.

niet helpen dat hij een alledaags uiterlijk had. Maar hij had aantrekkelijke blauwe ogen en witte tanden; zijn haar en zijn gelaatskleur waren in orde. In het kuuroord Baden had Vicky eerder vreselijke verhalen gehoord over Wiwills gedrag: gokken, drinken en dergelijke. Bij nadere inspectie ging zij ervan uit dat zijn slechte gedrag samenhang met zijn vrienden. Hij had niet de gelegenheid om met mensen van eigen rang om te gaan en wat kon men verwachten van een achttienjarige van zo een vader die alleen stond in de wereld? In dat geval moest iemand toch wel een zeldzaam karakter en ongebruikelijke kwaliteiten hebben om op het pad van plicht en deugd te blijven?!⁹²

Dat slechte voorbeeld, dat was Victoria met haar dochter eens. Zij wilde de prins echter eerst zélf inspecteren voordat zij hem als serieuze huwelijkskandidaat aan Alice zou voorstellen. Sarcastisch schreef zij Vicky terug dat de prins geen achttien maar twintig jaar oud was en die ‘witte tanden’ niet van hemzelf konden zijn want drie jaar geleden had zij hem met een slecht gebit gezien.⁹³ De Clarendons kwamen langs en gaven koningin Victoria een brief van koningin Sophie ter inzage: haar zoon was nog niet toe aan een huwelijk en een opgelegd huwelijk zou alleen maar voor ongelukken zorgen.⁹⁴ Een krappe paar weken later maakte desalniettemin de huwelijkskandidaat zelf zijn opwachting. Victoria was genadig in haar oordeel: de prins was beslist slim en intelligent. Hij wist met haar echtgenoot zowaar over politieke en militaire zaken te praten, iets wat hun eigen oudste zoon niet kon! Bovendien sprak de prins zijn talen goed. Als een paard was Wiwill gekeurd: zijn voorhoofd, ogen en neus waren inderdaad in orde en de tanden goed onderhouden. Helaas bezorgde zijn bijziendheid voor een angstige blik in zijn ogen. Hij had een melancholieke indruk gemaakt en Victoria toevertrouwd dat hij nooit echt een thuis had gehad. Na de dood van zijn jongere broertje had hij geen familielid meer gehad om mee samen te leven. Aangezien er geen signalen van slecht gedrag (meer) waren opgevangen was het eindoordeel dat het een jongen was om medelijden mee te hebben. De inmiddels serieuze huwelijkskandidaat had overigens nadrukkelijk naar Vicky en haar echtgenoot gevraagd.⁹⁵

Lord Clarendon kon dan ook aan koningin Sophie schrijven dat het bezoek een compleet succes was geweest: de prins van Oranje had het goede uiterlijk van een heer, was plezierig in de omgang en had een intelligente conversatie. Koningin Victoria en prins Albert waren blij met hem kennis te hebben gemaakt.⁹⁶ Het was waarschijnlijk nieuws uit de tweede hand want als gevolg van een spitaanval was Lord Clarendon niet aanwezig geweest op Windsor. Hij vroeg daarom aan Lady Manchester om een zo authentiek mogelijk rapport over *the Orange Boy* uit te brengen.⁹⁷

Dat verdere nieuws vanuit Windsor was allesbehalve goed. Na zijn eerste bezoek aan het Engelse vorstenpaar in januari 1860 reisde de kroonprins uitgebreid door Engeland om het land en de staatsinstellingen te leren kennen.⁹⁸ Daarna bezocht hij begin maart opnieuw het Engelse hof.⁹⁹ Tegenover haar dochter Vicky in Pruisen klaagde koningin Victoria dat de Nederlandse prins bij het vervolgbezoek erg saai was geweest. Bovendien had hij zich

⁹² 2 november 1859. *Dearest Child. Private correspondence of Queen Victoria and the Princess Royal, 1858-1861. Edited by R. Fulford* (Londen 1977) 211-212, 218-219.

⁹³ 31 oktober en 6 november 1859. *Dearest Child*, 217, 220. Ook anderen liet koningin Victoria weten dat de prins een goede indruk had gemaakt. Vgl. *Letters of Lady Augusta Stanley* (Londen 1927) 95-96, 102.

⁹⁴ 11 januari 1860. *Dearest Child*, 228.

⁹⁵ 1 februari 1860. *Dearest Child*, 213. Vgl. Monica Charlot, *Victoria. The Young Queen* (Oxford 1991) 401.

⁹⁶ KHA A46-IVc-50/51: los fragment, ‘Extract of a letter of Lord Clarendon’. Het origineel is niet terug te vinden in de bewaard gebleven brieven van Clarendon aan Sophie.

⁹⁷ 31 januari 1860. ‘*My Dear Duchess*’, 89.

⁹⁸ Op 29 januari 1860 schreef Clarendon Lady Manchester dat hij de prins in the House of Lords had gezien, maar zich niet gemengd had in zijn formele begeleiding. Hij vroeg Lady Manchester om de prins te ontmoeten als daad van liefdadigheid. ‘*My Dear Duchess*’, 87.

⁹⁹ RA VIC/MAIN/QVJ/1860: 28 januari tot en met 1 februari 1860, 2 tot en 4 maart 1860.

onbehoorlijk tegen Alice gedragen!¹⁰⁰ Lord Clarendon wist Lady Manchester te melden dat de prins tijdens een diner naast Alice aan een ronde tafel had gezeten en haar op een gegeven ogenblik de rug had toegekeerd. Bovendien was Alice zwaar geïrriteerd door slechte verhalen over hem in de kranten. Zij had de opperkamerheer daarom geïnstrueerd de prins niet meer te ontvangen. Lord Clarendon weet het zelf aan dodelijke vermoedheid na al dat rondreizen en onmin met zijn Nederlandse begeleiders. De prins had naar huis gewild, maar zijn vader had anders besloten. Met veel smaak vertelde Clarendon over een verhaal van de hertogin van Cambridge. Dit aangehuwde lid van de Britse koninklijke familie had zich afgevraagd of al die verhalen over de Nederlandse kroonprins wel waar konden zijn. Zij had hem persoonlijk meegenomen naar het theater. Hij had echter geen overmatige interesse gehad voor de vele balletdanseressen en zich de gehele voorstelling rustig gehouden! Spottend vroeg Clarendon aan Lady Manchester of zij zich kon voorstellen hoe dit hem was verteld. Had de hertogin soms verwacht dat de prins doldriest vanuit de loge op het podium gesprongen zou zijn?! Maar, zo oordeelde Clarendon, de prins was geen *nice fellow*. Het was geen groot verlies voor *our little friend* Alice: zij zou hem vast en zeker hebben willen veranderen.¹⁰¹

Eind juni bleek Alice verliefd te zijn op prins Louis van Hessen. Hij was door de Belgische koning Leopold, verwant aan prins Albert, naar voren geschoven.¹⁰² In brieven aan koningin Sophie bleef Lord Clarendon echter nog in dubbel opzicht de Britse diplomaat. Op 17 juni 1861 schreef hij haar dat prinses Alice zich nog altijd oriënteerde op een huwelijk met de Nederlandse kroonprins. Na een ontmoeting vond hij haar zoon bovendien in positieve zin ontwikkeld. Tegelijkertijd dankte hij haar voor een uittreksel van een brief van de Franse keizer. Een afschrift stuurde hij door aan koningin Victoria.¹⁰³ Aan Lady Manchester schreef hij iets heel anders: de kroonprins had in het kuuroord Wiesbaden een schandaal veroorzaakt door openlijk rond te lopen met een Nederlandse dame die een jaar eerder nog met de Nederlandse koning een affaire had gehad. Dit zou de kroonprins zeker in het aanzien van koningin Victoria doen dalen!¹⁰⁴

Nog in 1863 verzekerde Lord Clarendon koningin Sophie dat de amicale en veelbelovende prins een zoon was om respect voor te hebben. Hij was beslist geliefd binnen de Engelse society.¹⁰⁵ Koningin Sophie had de dubbele agenda echter goed door. In een brief aan Lady Malet twijfelde zij reeds in november 1862 aan de eerlijkheid van Clarendon. ‘Lord Clarendon speelt vals ten opzichte van mij en mijn oudste zoon. Hij heeft zoveel invloed op koningin Victoria, dat hij – indien hij *wil* – al haar vooroordelen zou *kunnen* wegnemen’.¹⁰⁶

Een hedonistisch ingestelde kroonprins die weigerde te trouwen

Koningin Sophie was actief op zoek naar een Engelse huwelijkspartner, maar koninginmoeder Anna Paulowna was druk bezig om Willem III te beïnvloeden door alle kaarten op een Russische huwelijksalliantie te zetten. Tot zijn dood in maart 1855 onderhield Anna Paulowna een politiek getinte correspondentie met haar broer, tsaar Nicolaas I van Rusland. Achter de schermen probeerde zij een pro-Russische invloed uit te oefenen op Willem III en sprak zij ook tegen Aenas Mackay, de vicepresident van de Raad van State, onverbloemd over haar politieke voorkeuren en haar grief dat haar zoon te weinig naar haar wilde luisteren. Waar tsaar Alexander altijd zijn moeder had geconsulteerd, daar wilde een geërgerde Willem

¹⁰⁰ 3 maart 1860. *Dearest Child*, 236.

¹⁰¹ 6, 16, 19 en 27 februari 1860. ‘*My Dear Duchess*’, 91-3, 96, 98.

¹⁰² Juni 1860. ‘*My Dear Duchess*’, 106, 119.

¹⁰³ KHA A46-IVc-51. RA VIC/MAIN/J/26/58. Lord Clarendon aan koningin Sophie, 17 mei 1861 en 19 augustus 1861.

¹⁰⁴ 21 en 28 augustus 1861. ‘*My Dear Duchess*’, 168, 170.

¹⁰⁵ KHA A46-IVc-51: brieven van Lord Clarendon aan koningin Sophie, 28 juli 1862 en 23 mei 1863.

¹⁰⁶ *Vreemdelinge in Den Haag*, 92.

III vaak niet luisteren naar moederlijke raad.¹⁰⁷ Volgens haar schoondochter Sophie, met wie zij tot het laatst toe op voet van paleisoorlog verkeerde, probeerde Anna Paulowna Nederland tot een ‘Russische provincie’ te maken, ‘alleen maar om *zij* ongelukkigerwijs de weduwe van de vorige koning is.’¹⁰⁸

Ook na de dood van Anna Paulowna in 1865 bleef een huwelijk tussen Wiwill en een Russische grootvorstin een mogelijkheid.¹⁰⁹ Politici hielden hun hart vast omdat de reputatie van de kroonprins tot een dieptepunt was gedaald. De buitenlandse bladen spraken vol minachting over de koning en zijn zoon. ‘Hun reputatie is Europeesch geworden; men durft hen nauwelijks naar het buitenland te laten gaan.’¹¹⁰ De orthodox-protestantse Mackay weigerde in 1869 een voet te zetten in het kroonprinselijk paleis. Prins Willem leefde er openlijk met maîtresses samen en één van hen nam zelfs de honneurs waar tijdens diners. In april 1870 noteerde Mackay dat de prins er niet aan dacht toe te geven aan de algemene wens om te trouwen met een Engelse prinses. Hij wilde ‘particulier’ zijn, zijn rechten aan Alexander afstaan, genoeg te nemen met 30.000 gulden aan inkomen en trouwen met Agatha van Lynden. Prins Willem zou gezegd hebben: ‘t Wordt hier toch een republiek’. De prins leidde een hedonistisch leventje met dames van lichte zeden, soms aangewezen als de toekomstige prinses van Oranje, en weigerde aan zijn verplichtingen van troonopvolger te voldoen.¹¹¹

In april 1871 vertrok de kroonprins naar St. Petersburg. Volgens Mackay had zelfs de koningin, anti-Russisch als zij was, haar zoon verzekerd dat hij aan het land verplicht was om te gaan.¹¹² Misnoegd schreef Sophie echter aan Lady Malet dat de prins weinig genegen was een huwelijk aan te gaan – ‘maar misschien wordt hij er verliefd, en verandert alles op slag. Ik hoop het, hoewel een Russische bruid niet mijn eerste keuze zou zijn’.¹¹³ Het diplomatieke nieuws uit St. Petersburg was goed, maar er kwam niets van een huwelijk. Mackay vreesde dat men de reputatie van de prins te goed kende. Tegen alle adviezen in had de prins bovendien een bezoek aan de Duitse hoofdstad Berlijn gebracht. Duitsland kende op dat moment een politieke gespannen relatie met Frankrijk en Rusland. De Duitse keizer had – na de Frans-Duitse oorlog – de prins een galadiner aangeboden, maar de prins had zijn gastheer geschoffeerd door in Berlijn cadeaus voor Rusland te kopen en vlak voor vertrek zijn baard ‘à la française’ te laten behandelen. De prins vergat duidelijk dat hij het land toebehoorde en niet alles kon doen wat hij wilde. De vader nam niet eens de moeite om zijn zoon bij terugkeer uit St. Petersburg te begroeten. Mackay noteerde alles met een zucht: ‘Oh, mijn arme vaderland zal zeer worden gestraft in zijn vorsten en om zijn vorsten! Huis van Oranje, vergeet Uw roeping niet. Men kan een zegening oplopen maar ook een vervloeking.’¹¹⁴

Koningin Sophie had op dat moment de strijd reeds opgegeven. Zij betreurde het dat zij in 1863, verblind als zij was geweest door een mogelijk huwelijk met een Engelse prinses, geen medewerking had gegeven aan een huwelijk met Lady Diana de Vere Beauclerck. Ieder huwelijk was haar inmiddels welkom. De prins was als gevolg van zijn opvoeding echter zo egoïstisch geworden dat hij weigerde serieus over de toekomst van de dynastie na te denken. Als ernstig zieke vrouw koesterde zij in december 1876 een groot verdriet. ‘Het betreft mijn oudste zoon. Ik zie, hoe dit nobele Huis van Oranje, dat glorieuze geslacht, uitsterft en hoe die valse slechte vrouw, de groothertogin van Weimar, klaarstaat om de vruchten van de

¹⁰⁷ Zie brief van koningin-weduwe Anna Paulowna aan tsaar Nicolaas I, 20 april 1849, *Romanov relaties*, 206. *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 91, 262.

¹⁰⁸ *Vreemdelinge in Den Haag*, 134. 11 oktober 1855.

¹⁰⁹ *Maar Majesteit!*, 99.

¹¹⁰ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 186.

¹¹¹ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 198-205.

¹¹² *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 202-203.

¹¹³ *Vreemdelinge in Den Haag*, 244. 28 april 1871.

¹¹⁴ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 203-204.

opvolging te plukken. Ik kan er niet over schrijven, maar het maakt mij zo dodelijk bedroefd. Mijn tweede zoon is een voortreffelijk mens, maar hij heeft geen charme voor vrouwen en hij voelt ook niet voor hen. Misschien komt dit allemaal nog. Voorlopig is het niet het geval.’¹¹⁵

Een politieke impasse

Koningin Sophie noteerde in een notendop wat in de jaren 1870 een groot politiek probleem werd. Als Willem III en zijn zonen zonder erfgenamen zouden sterven, zou de troon toevallen aan de nazaten van de (klein)dochters van Willem I en Willem II. Zij waren allemaal getrouwd met leden van buitenlandse dynastieën. Grootvorstin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach, de zuster van Willem III, en haar kinderen waren de eerst rechthebbenden. De grootvorstin werd als persoon breed gerespecteerd binnen de Nederlandse elite. Het probleem was echter dat de kleine Duitse staatjes Saksen-Weimar en Saksen-Eisenach binnen de invloedssfeer van het Duitse keizerrijk lagen.¹¹⁶ In een periode van grote buitenlandse spanningen was dit een schrikbeeld voor de politieke elite. Oosterbuurman Duitsland had zich in 1871 verenigd onder een autoritair keizerschap. De angst bestond dat het Duitse militaire apparaat óók zou worden ingezet om de politieke invloedssfeer over Nederland uit te breiden.¹¹⁷

De ministers trokken daarom het initiatief naar zich toe. Tijdens een vergadering van de Raad van Ministers in het najaar van 1872 agendeerde de tijdelijk voorzitter, de liberaal I.D. Fransen van de Putte, het onderwerp. De minister gaf een uiteenzetting en concludeerde dat een kroonprinselijk huwelijk niet alleen een familiebelang van de Oranjes, maar ook een staatsbelang was. ‘... Het is voor het Nederlandsche, nog meer dan voor eenig ander volk, van groot belang dat de troonsopvolging tot in een meer of min verwijderde toekomst verzekerd zij. In weinig andere landen is de geschiedenis der dynastie zoo innig zaâmgeveven met die der Natie en kunnen de ingezetenen zich zoo moeilijk voegen onder Vreemde Vorsten als in Nederland. Moge dan de grondwet, bij ons, al toegelaten dat een vreemd vorst op den troon plaats neme, de sympathie van het volk, die aan een telg uit het Huis van Oranje reeds te voren verzekerd is, zal een vreemdeling zich nog altijd moeten verwerven en welligt niet zonder veel moeite bekomen. Hierin zijn reeds redenen genoeg gelegen om aan onze vorsten een ruim getal van mannelijke afstammelingen toe te wenschen, gezwegen nog van het nadeel dat ontstaan kan uit anti-Nederlandsche neigingen en inzichten die vreemdelingen mede op den troon kunnen brengen. Het staatsbelang, het welzijn van het land en de tevredenheid van het volk zijn dus regtstreeks, en in hooge mate, betrokken bij het, in regte lijn, bestendigen der troonopvolging in het huis van Oranje.’

De leden van het huis van Oranje namen echter onvoldoende initiatief tot voortzetting van de dynastie. ‘Wanneer men echter eenen blik slaat op dat huis dan ziet men: dat de Prins van Oranje zijn 32^e jaar reeds heeft bereikt en zich voortdurend ongenegen betoont tot het aangaan van een huwelijk; dat ’s Konings tweede en jongste zoon een zwak jongeling is, op wien men zijn hoop op voortplanting van het geslacht niet mag vestigen; dat ’s Konings eenige broeder weduwnaar is en kinderloos, en dat ’s Konings hoogbejaarde en eenige oom geen zoons heeft. Het blijkt dus dat de troonsopvolging slechts tot in de naaste toekomst – in

¹¹⁵ 28 januari 1868, 8 mei 1870, 19 december 1872 en 5 december 1876 (citaat). *Vreemdelinge in Den Haag*, 231, 238, 253, 261. Koningin Sophie overleed op 3 juni 1877.

¹¹⁶ Sven Michael Klein, *Das Haus Sachsen-Weimar-Eisenach* (Werl 2011) 40.

¹¹⁷ André Beening, *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914* (Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam 1994) 47-50, 60-61.

de rechte lijn – is verzekerd en dat hier een toestand aanwezig is die schade dreigt te doen, zoowel aan het Koninklijk Huis als aan den Nederlandsche Staat.’¹¹⁸

In de ogen van minister Fransen van de Putte moesten de ministers hun verantwoordelijkheid nemen, hun lijdelijkheid laten varen en hun plicht doen om de kroonprins tot een huwelijk te bewegen. Het ging nadrukkelijk om een staatszaak in plaats van een familiezaak van de dynastie Oranje-Nassau. ‘De hooge wenschelijkheid om eene prinses te kiezen tot gemalin van den Prins van Oranje werd door iedereen boven allen twijfel verheven geacht. Moge er ook, op grond der ondervinding in de laatste jaren opgedaan, al geene grootte waarde meer te hechten aan het denkbeeld, dat het sluiten van huwelijken door Prinsen en Prinsessen tevens kan zijn het sluiten van politieke alliantien, die den staat kracht geven naar buiten, zoo achtte men het toch ook uit een politiek oogpunt, nog steeds wenschelijk, dat vooral de troonopvolger zich niet dan met eene prinses verbond. Door het sluiten van een huwelijk door den Prins van Oranje met eene onderdane konden niet worden bevorderd de – altijd zeer gewenschte – aangename en gemakkelijke relatiën tusschen ons Koninklijk huis en andere, al dan niet daarmede verwante vorstengeslachten. Bovendien dreigde het sluiten van huwelijken door andere Nederlandsche prinsen of door prinsessen met buitenlandse, er in later tijd door te worden bemoeilijkt. Het Nederlandsche vorstenhuis kon zoo doende geheel geïsoleerd geraken, te midden der groote Europeesche vorstenfamilie, en, zoolang er nog machtige rijken bestaan, waar de Souvereinen persoonlijk een grooten invloed hebben op de regeeringszaken, behoort dat te worden vermeden.’¹¹⁹

De collega-ministers waren het hiermee eens. Ook waren zij eensgezind dat de kroonprins een buitenlandse prinses moest trouwen. Tijdens de vergadering van de ministerraad besloot men zich tot de koning te wenden: als hoofd van ‘het geëerbiedigde Stamhuis’ werd de koning gevraagd om toestemming: de ministers wilden graag de ‘wenschen van het Nederlandsche volk’ aan de kroonprins mededelen. De gezamenlijke brief, gedateerd op 31 juli 1873, werd door alle ministers ondertekend.¹²⁰

Koning Willem III stemde na enige correspondentie in met een gesprek tussen ministers en kroonprins. Tijdens een twee uur durend gesprek met minister Fransen van de Putte vertelde de koning dat de kroonprins inderdaad geweigerd had te trouwen met een Russische grootvorstin. Zij was inmiddels getrouwd met een zoon van koningin Victoria, maar een huwelijk met een nog jeugdige prinses behoorde volgens de koning nog tot de mogelijkheden.¹²¹ De koning wilde zijn zoon echter niet dwingen tot dat huwelijk. Hij zou de keuze van zijn zoon respecteren, zolang het maar een prinses betrof. Tegelijkertijd was het voor hem een schrikbeeld dat de erfgenamen van zijn zus Sophie, met die hij spottend een niet te vertrouwen zoetsappig mens noemde, zijn troon zouden erven. Indien noodzakelijk zou hij instemmen met een Duitse hertogin of gravin. Een Nederlandse jonkvrouw bleef onbespreekbaar: ‘dat kan niet’.¹²²

¹¹⁸ Memorandum van de ministers Fransen van de Putte en Weitzel, opgemaakt in de winter van 1875/1876. NL-HaNA, Weitzel, nummer toegang 2.21.007.60, inventarisnummer 12. Het uitvoerige memorandum is integraal gepubliceerd in: *Maar Majesteit!*, 93-101. Het citaat staat op bladzijde 94.

¹¹⁹ Memorandum van de ministers Fransen van de Putte en Weitzel, opgemaakt in de winter van 1875/1876. NL-HaNA, Weitzel, nummer toegang 2.21.007.60, inventarisnummer 12. Het uitvoerige memorandum is integraal gepubliceerd in: *Maar Majesteit!*, 93-101. Het citaat staat op bladzijde 96-97.

¹²⁰ Memorandum van de ministers Fransen van de Putte en Weitzel. *Maar Majesteit!*, 94. KHA A48-VII-1a: memorandum en de door de ministers verstuurdte brief. Het citaat is afkomstig uit de brief van 31 juli 1873.

¹²¹ *Maar Majesteit!*, 99. De grootvorstin in kwestie, Maria Aleksandrovna van Rusland, trouwde in 1874 met prins Alfred, die bij zijn huwelijk de titel van hertog van Edinburgh verkreeg.

¹²² Willem III noemde zijn zus spottend *chattemite* (zoetsappige mens dat niet te vertrouwen is; de geniepige) en zijn zwager ‘de circusartiest’. *Sire.... (II). Herinnering aan Z.M. Majesteit Koning Willem III en H.M. Majesteit Koningin Emma. C.H.F. graaf Dumonceau, adjudant en particulier secretaris van Z.M. Koningin Willem III. Periode 1877-1890. Vertaald, bewerkt en ingeleid door R.W.A.M. Cleverens* (Middelburg 1989) 15. Dumonceau voegde hieraan toe: ‘En als men de grote en edele kwaliteiten van deze beide hoge personen kent moet bekennen

Een gesprek tussen een delegatie van ministers en de kroonprins had vervolgens echter weinig resultaten: de kroonprins vond dat uitsluitend hij zelf over zijn levenslot beslissen moest. Het onderwerp bleef een jaar liggen, maar werd veelvuldig in de ministerraad besproken. In 1874 werd een hernieuwde poging gedaan, maar de prins bleef onverzettelijk op zijn standpunt staan: 'Ik wil zóó of ik wil niet.' De ministers ontdekten dat de prins wel degelijk huwelijksplannen had, maar dat zijn vader geen toestemming wilde geven voor een huwelijk met de gravin Mathilde van Limburg Stirum.

Er bleek een familiedrama schuil te gaan achter de weigering van de kroonprins om een geschikt vorstelijk huwelijk te sluiten. Al in 1869 had hij een 'onherroepelijk' besluit genomen: hij wilde alleen een vrouw trouwen die fysiek en moreel bij hem paste. Aan een studievriend, J.D.C.C.W. baron de Constant Rebecque, schreef de prins dat een man met zijn karakter niet geschikt was voor een 'marriage de convenience'. Hij moest de volle sympathie voor een vrouw hebben. In andere gevallen zouden ze elkaar voortdurend in de weg lopen en allebei een slecht leven hebben. Hij vond het bovendien een absurde gedachte dat hij alleen met een prinses zou kunnen trouwen. De tijd was voorbij dat familiebetrekkingen een politieke hoofdrol speelden. De regerende dynastie in Hannover was door Pruisen in het nauw gebracht zonder dat Engeland daaruit politiek consequenties had getrokken. Alles draaide wat hem betreft om de persoon van zijn keuze en daarop was niets aan te merken. Zij had veel verstand, was vrolijk, vriendelijk, aangenaam in de omgang en had een goede houding en manieren. Zo nodig kon zij mensen goed op een afstand houden. Op haar familie was in geen opzicht iets aan te merken. De prins geloofde dat de vrouw van zijn hart een door en door goed karakter had.

De prins schreef zijn oude studievriend dat hij al had overwogen een huwelijk aan te gaan zonder toestemming van zijn vader en het parlement. Het probleem was echter dat hij met zijn huidige toelage onmogelijk een vrouw kon onderhouden. Het liefst had hij bedankt voor zijn 'betrekking' want daar deugde hij toch niet voor. Daarvoor leren had hij slechts onder dwang gedaan. Veel van het ABC moest worden opgehaald en in vakken als financiën en koloniën had hij zelfs geen instructie gehad. Sinds het verlaten van de Academie elf jaar eerder had hij weinig, en slechts onder dwang, iets uitgevoerd. Bedanken voor 'de betrekking' was echter geen reële optie: in dat geval zou hij totaal zonder inkomsten komen te staan. Het was treurig, maar zijn lot hing af van kerels van het kaliber als Thorbecke. 'Bedanken zou ik dus niet als in de uiterste noodzakelijkheid, maar onder ons gezegd voor de betrekking heb ik lust of geschiktheid geen de minste en ik zou integendeel meenen hun een dienst bewezen was door te bedanken en dat een geschikter persoon mijn plaats innam en die er den ook lust in had.'¹²³

Wat betreft koning en ministers ging het echter om grote staatszaken. De dame in kwestie bleef ongenoemd, want het ging erom dat de kroonprins aan zijn stand verplicht was om een *ebenbürtig* huwelijk met een buitenlandse prinses te sluiten zolang soevereine vorsten nog grote invloed en macht bezaten binnen een aantal grote Europese mogendheden. Een huwelijk met een Nederlandse onderdaan kon alleen al de schijn van nepotisme oproepen. Na verloop van tijd kozen de ministers, als gevolg van de onverzettelijkheid van de prins, echter eieren voor hun geld: liever een huwelijk met een Nederlandse dan géén huwelijk. De kans werd klein geacht dat Nederlanders een ander koningshuis zouden accepteren dan de dynastie Oranje-Nassau. 'De troon zou dan moeten worden bezet door een Duitsch vorst wiens naam thans naauwelijks in den lande werd gekend en die vreemd was aan onze taal, aan onze zeden, aan onze gebruiken, aan onze eigenaardigheden en aanvankelijk ook aan onze belangen. Dit

dat die benamingen een vergelijking treffen uit het leven gegrepen.' Memorandum van de ministers Fransen van de Putte en Weitzel. KHA A48-VII-1a. *Maar Majesteit!*, 99-101.

¹²³ Kroonprins Willem aan J.D.C.C.W. baron de Constant Rebecque, 20 juli 1869. NL-HaNA De Constant Rebecque, toegangsnummer 2.21.008.01, inv.nr. 122.

alles woog zwaar, bij de vergadering en na langdurig en rijp beraad kwam men tot het besluit dat het verkieslijker ware tot troonopvolger te hebben een telg van den Prins van Oranje en eene Nederlandsche dame, dan een Duitsch vorst.¹²⁴

Koning Willem III bleef echter onwrikbaar. Een huwelijk met een Nederlandse jonkvrouw zou hij nimmer toestaan. Kroonprins Willem hoopte op betere tijden als zijn vader zou overlijden of zou abdiceren. Na verloop van tijd ging hij zijn kinderlijke koosnaampje *Wiwill* op cynische wijze inhoud geven: 'Wie wil?' In een onderhandse akte met zijn jongere broer Alexander deed hij op 1 december 1872 afstand van zijn troonrechten. In artikel 4 van de akte beloofden beide ondertekenaars de overeenkomst geheim te houden tot 'het oogenblik dat de Troon der Nederlanden niet meer bekleed zou worden door Z.M. Willem den derde'.

¹²⁵ De prins vertrok in 1876 naar Parijs waar hij in een eenvoudige etagewoning zonder koninklijk gevolg leefde; door de Parijzenaars werd hij 'Le Prince Citron' in plaats van 'Le Prince de Orange' genoemd.¹²⁶

In januari 1877 verzocht de kroonprins om eervol ontslag uit zijn militaire ambt als inspecteur der cavalerie. Zijn moeder schreef dat de kroonprins dit vanwege 'vele gegronde redenen' had gedaan. Binnen vier jaar tijd waren er zes ministers van Oorlog geweest en sommigen daarvan waren 'eigenaardig onberekenbare mensen'. De prins had er volgens haar genoeg van gekregen omdat hij toch geen echte invloed ten goede kon uitoefenen en overal verkeerde dingen zag gebeuren.¹²⁷ De koning dacht er heel anders over en weigerde het ontslag. Geërgerd vroeg hij aan prins Alexander waarom de kroonprins zich in Parijs ophield. Rondborstig kreeg de koning het antwoord dat de kroonprins zou terugkeren naar Nederland zodra hij toestemming had gekregen om te trouwen met Mathilde van Limburg Stirum. De koning beval echter een onmiddellijke terugkeer van de kroonprins zonder toestemming tot dat huwelijk. Opnieuw moesten ministers in actie komen.¹²⁸

Namens de Raad van Ministers werd de kroonprins, met het oog op de publieke opinie en het welzijn van 'Volk en Dynastie', per officieel schrijven opgeroepen terug te komen naar Nederland.¹²⁹ De kroonprins antwoordde echter dat hij het landsbelang niet uit het oog verloor, maar dat de brief van de ministerraad hem niet overtuigd had dat het landsbelang hem noodzaakte om naar Den Haag af te reizen. Aangezien de koning op de hoogte was de redenen van verhindering, raadde de prins de ministers aan zich te wenden tot Zijne Majesteit. Ook een nadere briefwisseling kon weinig veranderen aan het standpunt van de kroonprins.¹³⁰

Op 2 juni 1877, kort na de dood van zijn moeder, schreef de kroonprins vrijmoedig zijn vader aan met een sterk hartstochtelijke ondertoon: hij was degene die met de aanstaande prinses van Oranje moest samenleven. Dynastieke en landsbelangen wogen voor hem niet op tegen huwelijksgeeluk. Het stamhuis en 'het welzijn des Vaderlands' hadden niet het recht om zijn levensgeluk te vorderen. Bovendien had hij naar eigen inzichten een goede keuze gemaakt: 'ik ben overtuigd, dat, daar mijne keus gevestigd is op eene persoon, die mijne volkomen achting bezit en die verdient, de Volksvertegenwoordiging zoowel als het publiek

¹²⁴ Memorandum van de ministers Fransen van de Putte en Weitzel. KHA A48-VII-1a. *Maar Majesteit!*, 97-98.

¹²⁵ KHA A49b-XIII-2: overeenkomst d.d. 1 december 1872.

¹²⁶ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* I, 9. 18 juli 1876.

¹²⁷ *Vreemdelinge in Den Haag*, 263. 12 februari 1877.

¹²⁸ Zie het memorandum, opgemaakt voor eigen herdenkingsgeschriften, van A.W.P. Weitzel. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 12. Gepubliceerd in: *Maar Majesteit!*, 102-116. Hierin ook weergaven van correspondentie gevoerd tussen de ministers en de kroonprins.

¹²⁹ KHA A48-VII-3: brief van 20 maart 1877. Gepubliceerd in: *Maar Majesteit!*, 108-109.

¹³⁰ Zie het memorandum, opgemaakt voor eigen herdenkingsgeschriften, van A.W.P. Weitzel. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 12. Gepubliceerd in: *Maar Majesteit!*, 102-116. De (concept)brieven, die Weitzel niet allemaal kende of verwerkte, bevinden zich in het archief van kroonprins Willem in het Koninklijk Huisarchief: KHA-A48-VII-3. Afschriften hiervan bevinden zich in de collectie Heeckeren van Kell – in deze jaren directeur van het Kabinet des Konings en vervolgens minister van Buitenlandse Zaken – in het Koninklijk Huisarchief: KHA G40-5.

daar buiten mijne keus niet alleen zullen goedkeuren, maar deze zelfs zullen toejuichen. Het is mij niet mogelijk mijne gevoelens af te scheiden en alleen om staatkundige redenen een huwelijk met een ander aan te gaan. *Daar toe zal ik in geen geval besluiten.* Hij hoopte daarom dat zijn vader eindelijk de toestemming voor het huwelijk zou geven en het door de Grondwet vereiste wetsontwerp zou indienen. De Nederlandse wetgeving vormde geen beletsel en hij wilde niet opnieuw in discussie treden over de door zijn vader geopperde bezwaren, maar slechts wijzen op de ernst van zijn voornemen dat hij nu al jaren had volgehouden. 'Ik stel er prijs op tegenover Nederland mij te kunnen verantwoorden over de gevoelens en beginselen, die mij in het al of niet aangaan van een huwelijk hebben geleid.'¹³¹

Koning Willem III op vrijersvoeten

Het hartstochtelijk schrijven had echter weinig zin. De koning was gewend zijn eigen gang te gaan en bleef dit doen tenzij hij ervan overtuigd werd dat de band met zijn volk in gevaar was. Anders dan zijn ministers zag hij geen bezwaar in een kroonprins die openlijk met een maîtresse samenleefde en gaf zelf het slechte voorbeeld.¹³²

Niet lang na de dood van koningin Sophie maakten leden van het koninklijk huishouden in Zürich voor het eerst kennis met *mademoiselle* Eleonore d'Ambre, een voormalige zangeres van de Opéra in Den Haag en dochter van een trompettist. Particulier secretaris C.H.F. Dumonceau smeekte de koning via een brief ervan af te zien om 'en public' met de mademoiselle te leven. Hij wachtte in doodsangst een gesprek met de koning af. Deze bleek echter buitengewoon hartelijk te zijn, drukte zijn 'Henri' tegen de borst en zei: 'U die weet hoezeer ik een leven heb geleid beroofd van ieder huiselijk geluk, berooft mij niet van degene die mij de charmante vrouw komt brengen die ik heb ontmoet.' Dumonceau verliet Zürich maar hoorde later van collega's dat de op zich vriendelijke en sympathieke dame tot *Comtesse* was verheven en de koning volledig onder haar controle stond. De koning reisde met haar naar Meudon nabij Parijs waar hij een mooi onderkomen voor haar had laten meubileren. Terug in Den Haag kondigde Willem III aan dat hij zou gaan trouwen. Overvallen door het bericht zei zijn stalmeester: 'Hoezo een Comtesse d'Ambroise, Uwe Majesteit wil zeggen een Comtesse van vijf uur.' De koning zou rood zijn geworden en verliet de kamer.¹³³

Dit huwelijksvoornemen met een dame, die zonder enige vorm van ministeriële medewerking een adelsbrief had gekregen, was voor de ministers een brug te ver: de waardigheid van het koningschap kwam in gevaar.¹³⁴ Ook prins Frederik roerde zich met een opmerkelijke brief waarvan hij een afschrift naar de Raad van Ministers stuurde. 'Toen Uwe Majesteit in 1849, na den dood Haar's vaders uit Engeland terugkeerde, was zij niet gezind de kroon te aanvaarden. Ik heb mij toen zoowel in het belang van het Vaderland als in dat der dynastie beijverd, en ik ben er in geslaagd, U.M. te bewegen dit niettemin te doen. Thans moet ik U.M. toeroepen: leg de troon neder alvorens dit huwelijk te sluiten.'¹³⁵

Over de buitenlandse reis werd niet meer gesproken, maar de koning installeerde de Comtesse d'Ambroise in het buiten 'Welgelegen' nabij Rijswijk dat hij speciaal voor haar had

¹³¹ Concept-brieven van augustus 1877 in: KHA A48-VII-5. Afwijkend afschrift, gedateerd op 19 september 1877, in: KHA G40-5.

¹³² Zie bijvoorbeeld de regelingen die J. Heemskerk moest treffen met *Madame* Elisa Dedain, in het verleden werkzaam geweest bij de *Comédie Française* op grond van zowel haar schoonheid als haar talenten. In 1891 had zij een beroemde salon waar persoonlijkheden uit de politiek, literatuur en kunsten elkaar ontmoetten. Zij was in het bezit van stukken waarin Willem III uit vrije wil verklaarde financieel zorg te dragen voor haar en haar dochter. NL-HaNA, Heemskerk, 2.21.084, inv.nr. 11.

¹³³ *Sire...* (II), 5-11.

¹³⁴ 22 augustus 1877. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 12. Gepubliceerd in: *Maar Majesteit!*, 74.

¹³⁵ Op citaat bij: 't Veer, *Maar Majesteit!*, 75.

aangekocht en ingericht. Hij had reeds het voormalig appartement van koningin Sophe binnen het koninklijk paleis voor haar in gereedheid laten brengen, maar na interventie van de ministers kwam hij daarop terug. Dagelijks zagen de ingezetenen van Den Haag de koning op en neer ijlen naar 'Welgelegen'. De geruchtenstroom hield aan en zorgde voor negatieve berichtgeving in de Nederlandse en Franse dagbladen. Een deputatie van 'eerste mannen' uit het koninkrijk wendde zich rechtstreeks tot de koning. Volgens de overlevering was de koning tot tranen geroerd door de waarschuwing dat het volk een huwelijk niet zou accepteren, want 'de band met zijn volk is hem heilig'.¹³⁶

Ook de grootofficieren van het Huis des Konings, de erefunctionarissen binnen zijn hofhouding, besloten tot een collectieve actie naarmate de geruchtenstroom in zowel de binnen- als buitenlandse pers aanhield en vooral binnen de residentie tot veel ongenoegen leidde. De 'achting en de liefde der natie' werd daardoor 'ernstig bedreigd'. Er was een toestand geboren waarvan voor 'de Persoon des Konings en voor Zijne Dynastie' grote gevolgen konden worden voorzien.¹³⁷ De ondertekenaars vielen in ongenade bij de koning, maar werden bedankt voor hun opstelling nadat Willem III zijn betrekkingen met 'dat liederlijke wezen van d'Ambre' had verbroken. De koning beschreef haar achteraf als een immoreel, vulgair en in alle opzichten verachtelijk schepsel.¹³⁸

Koning Willem III was echter wél op een idee gebracht. Prins Hendrik, zijn jongere broer, was zojuist opnieuw in het huwelijk getreden met prins Maria van Pruisen, naar velen geloofden om de erfopvolging van de Oranjes veilig te stellen. Aan zijn opperkamerheer, R.J. graaf Schimmelpenninck, vertrouwde Willem III toe dat hij er over dacht het voorbeeld van zijn broer te volgen. Hij had behoefte aan affectie en huiselijk geluk na zijn ongelukkige huwelijk. Het onderwerp liet de koning kennelijk niet los want de volgende dag vroeg hij Schimmelpenninck of een huwelijk in het belang van het land kon zijn. Schimmelpenninck, voormalig minister van Financiën in het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk en inmiddels voorzitter van de Hoge Raad van Adel, antwoordde hem dat dit zeker het geval zou zijn indien dat huwelijk de koning ook gelukkig zou maken. De koning bleek reeds een kandidate op het oog te hebben: de jongste dochter van de koning van Hannover. Schimmelpenninck toonde zich bereid om de koning van Hannover formeel om de hand van de hand van zijn dochter te vragen, maar wees wel op de politieke implicaties: de Duitse keizer mocht geen aanstoot nemen aan de alliantie. Ook een huwelijk met prinses Thyra van Denemarken viel te overwegen.¹³⁹

De Deense koning liet echter aan zijn schoonvader, prins Frederik, weten dat zijn kinderen een vrije huwelijkskeuze hadden gekregen.¹⁴⁰ De koning van Hannover overleed voordat Schimmelpenninck hem persoonlijk had kunnen spreken, maar had op zijn sterfbed aan zijn weduwe verklaard dat hij zijn toestemming niet zou geven: zijn dochter behoorde volledig vrij te zijn in haar huwelijkskeuze.¹⁴¹ Koning Willem III liet het daarbij zitten en richtte zijn ogen op zijn nichtje, prinses Elisabeth van Saksen-Weimar. De koning ging op bezoek bij zijn weinig beminde zus die volgens Dumonceau steeds meer op moeder Anna Paulowna ging lijken. De sfeer was goed totdat de koning zijn huwelijksplannen openbaarde. Sophie was voorstander: op deze wijze kon de dynastieke toekomst van het huis Oranje-Nassau gered worden. Niet haar zoon werd koning van Nederland, maar haar dochter werd

¹³⁶ Bouman, *Op en rond Oranje's troon*, 199.

¹³⁷ KHA A45-VIIc-22: brief van 17 oktober 1877.

¹³⁸ René Cleverens, *Niet verder dan ons Huis..... De Koninklijke Hofhouding. Het dagelijks leven in de paleizen Noordeinde en Het Loo 1870-1918* (Middelburg 1994) 128-129. *Sire.... (II)*, 12-13.

¹³⁹ Cleverens, *Niet verder dan ons Huis.....*, 129-130. Gebaseerd op aantekeningen van graaf Schimmelpenninck in zijn agenda's.

¹⁴⁰ KHA G-20-7: brief van prins Frederik aan Van Heeckeren (21 mei 1878), afschrift brief van de prins (21 mei 1878) en notitie van Van Heeckeren, op dat moment minister van Buitenlandse Zaken (23 mei 1878).

¹⁴¹ Cleverens, *Niet verder dan ons Huis.....*, 130-131.

koningin en zou voor rechtmatig nageslacht zorgen dat probleemloos door het Nederlandse volk geaccepteerd zou worden. Dochter 'Elsy' dacht er anders over want haar was een vrije huwelijkskeuze beloofd. Na lang wikken en wegen schreef zij haar vader dat zij, na alle standpunten met haar moeder te hebben overwogen, had besloten geen man tot echtgenoot te nemen die haar diepe afkeer bezorgde. Willem III zag het blauwtje niet aankomen, maar zijn particulier secretaris Dumonceau wél: iets te nadrukkelijk was vol lof gesproken over de dochters van de prins van Waldeck en Pyrmont. Koning Willem III vroeg vervolgens aan Dumonceau om een telegram te sturen aan de prins van Waldeck-Pyrmont. Deze aarzelde om de koning te ontvangen omdat zijn paleis daarvoor te eenvoudig was. 'Maar als de Koning zich eenmaal iets in het hoofd had gezet keek hij niet zo nauw en ik moest de speciale trein bestellen. Ik begrijp nu nog niet hoe ik er in geslaagd ben aan de stationschef de reisroute te duiden die genomen moest worden om in dat Pyrmont te komen, dat zo ver verwijderd lag van de grote wegen.'¹⁴²

Een geestesziekte of een vloek die de Oranjedynastie getroffen had?

Koning Willem III had een slechte reputatie bij de Europese vorstenhuizen opgebouwd en dit ging zich wreken op het moment dat hij wilde hertrouwen. Broer Hendrik wist een huwelijk aan te gaan met de veel jongere prinses Maria van Pruisen, maar in de praktijk bleken voor Willem III geen huwelijkskandidaten in de grote Europese koningshuizen beschikbaar.

Ook binnen de hoge kringen binnen Nederland was zijn reputatie sterk geschaad door zijn huwelijksproblemen met koningin Sophie en de publieke wijze waarop hij er maîtresses op na hield. Bovendien waren er speculaties over een geestesziekte of een vloek die de Oranjedynastie getroffen had. Door de decennia heen waren al een aantal mannelijke Oranjes voortijdig overleden en de prinsen Frederik en Hendrik hadden geen mannelijk nageslacht. Bovenal werd het gedrag van de koning en zijn zonen als 'vreemd' ervaren.

De orthodox-protestantse Mackay sprak over een 'vervloeking' die de Oranjedynastie mogelijk had opgelopen. De liberaal A.W.P. Weitzel zocht de verklaring niet in religie maar in eigentijdse psychiatrische inzichten. Nauwlettend hield Weitzel het gedrag van koning Willem III in de gaten en verzamelde dossierstukken: in zijn ogen had Nederland te maken met een koningshuis dat belast was met een erfelijke vorm van grootheidswaanzin. Hij vermoedde dat koningin Sophie dit ook had beseft en dit had verwerkt in haar publicatie 'Les Derniers Stuarts' in *Revue des Deux Mondes*. Zij had daarin aangegeven dat de Stuart-koningen aan 'un sentiment personnel excessif' hadden geleden. Weitzel veronderstelde dat zij met dit geschrift een waarschuwing aan haar zoons had willen geven: tegenover hoge rechten stonden ook belangrijke en hoge verplichtingen. Weitzel zag zijn vermoedens bevestigd door een vage opmerking van prins Frederik nadat deze zijn manuscript had gelezen. Van Otterloo, zijn particulier secretaris, had een voorzichtige opmerking gemaakt: 'Nu ja, men kan ook alles zoo maar niet schrijven'. De prins was op een galabal naar Weitzel toegelopen, had zich naar Weitzels oor gebogen en met een handdruk gezegd: 'Ik dank u'. Vervolgens zei hij: 'Meer zeg ik niet'. Later had Van Otterloo Weitzel nog verzekerd dat hij het artikel van de overleden koningin goed had begrepen. De prins overleed echter voordat de minister hem onder vier ogen kon spreken.¹⁴³

Gevoelsmatig aangemoedigd door prins Frederik herschreef Weitzel daarom na zijn pensionering zijn gedenkschriften. Hij zette zijn conclusie centraal dat Willem III aan 'un sentiment personnel excessif' leed en rangschikte van daaruit allerlei diverse feiten en

¹⁴² Sire... (II), 18-21. Thera Coppens, *Sophie in Weimar. Een prinses van Oranje in Duitsland* (Amsterdam 2011) 503-510.

¹⁴³ KHA A45-XI-19. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 13.

aannames die hij uit zijn oudere dagboeken haalde.¹⁴⁴ Hij poneerde een nieuwe stelling: als gevolg van het Russische tsarenbloed leed de koning aan partiële krankzinnigheid. De zieke kon volkomen gezond oordelen en rationeel handelen zolang er maar niets gebeurde waaraan hij aanstoot kon vinden. ‘Willem III lijdt aan monomanie, hij heeft “un sentiment personnel excessif”, anders gezegd “grootheidswaanzin”.... Zonder er opzettelijk over te hebben nagedacht, geheel onbewust en alsof het volkomen natuurlijk ware, komt de lijder toe, aan zichzelf, tegenover anderen, niets dan rechten, aan anderen tegenover zich, niets dan plichten toe te kennen. Wat men voor hem, of op zijn verlangen, doet is men hem schuldig; wat hij voor anderen doet is gunst. Als hoofd van den Staat en als hoofd van het gezin is hij volkomen ongenegen over iets, met iemand in overleg te treden; hij wil of hij wil niet. Met de jaren wordt hij meer en meer prikkelbaar en meer en meer naijverig op zijn gezag en de meest zijdelingschen en vaak onvolkomen schijnbare aanrandingen daarvan, duidt hij euvel.’ Het egoïsme sloot geen goed hart uit, maar het maakte de lijder onmogelijk om op de lange termijn mee samen te leven.¹⁴⁵

Niet alleen Weitzel herschreef oude herinneringen tot nieuwe gedenkschriften. Met een ander motief deed voormalig koninklijk gouverneur Eduard de Casembroot hetzelfde. Zich baserend op dagboek aantekeningen en eigenhandige afschriften van correspondentie van zijn tijd aan het hof schreef hij één grote apologie om een groot schuldgevoel van zich af te schrijven: hij was niet de schuldige. De kroonprins was uit de bocht gevlogen, maar koningin Sophie was de kwade genius. Zijn ‘Herinneringen uit mijn leven gedurende mijne betrekking als Gouverneur van Z.K.H. den Prins van Oranje’ vormden tezamen met de bijlagen, ‘de wapenen’ waarmee hij voorheen zijn ‘rust en veiligheid’ in veiligheid had gebracht, één grote aanklacht tegen koningin Sophie. Met zijn herinneringen wilde De Casembroot zijn persoonlijke visie voor het nageslacht, het Nederlandse volk, vastleggen.¹⁴⁶

Koningin Sophie was via moederszijde, Catharina Paulowna, ook een Romanov. Hetzelfde gold voor groothertogin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach. Zij was net als Willem III een dochter van Anna Paulowna en trouwde bovendien met een volle neef, een zoon van tsarendochter Maria Paulowna. De beide vorstinnen waren ondanks hun ‘Russische bloed’ gerespecteerd. In de ogen van de orthodox-protestantse Mackay was grootvorstin Sophie een verstandige vrouw. ‘Zij is begaafd, heeft veel geest en is scherpzinnig.’ De groothertogin twijfelde tegenover Mackay openlijk over de gezondheid van haar broer: ‘die een zwak hoofd heeft’. Mensen groeiden op zijn kosten, hij gaf geen politieke leiding en had nagelaten Thorbecke voor zich te winnen door hem te vleien. ‘Wat kon men doen of goeds verwachten, daar waar de chef geen aansporing geeft?’¹⁴⁷

Slot

Koningin Emma gaf wél aansporing, maar beperkte deze voorlopig alleen tot een strenge opvoeding voor haar dochtertje. Het werd een strenge opvoeding die overschaduwd werd door

¹⁴⁴ Dit blijkt als men twee versies gedenkschriften vergelijkt. Een eerste versie, ‘Bouwstoffen die gediend hebben tot het samenstellen van mijn gedenkschriften’, berust tegenwoordig in het Koninklijk Huisarchief. Het in 1889 voltooid manuscript ligt in het Nationaal Archief. De tweede versie is uitgebreider in de beschrijvingen over de relatie tussen Willem III en zijn ministers en bevat een exposé over het ‘un sentiment personnel excessif’ dat hij onderbouwde met verwijzing naar psychiatrische literatuur van zijn eigen tijd.

¹⁴⁵ NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 11. *Maar Majesteit!*, 120-121.

¹⁴⁶ Het geheel, een relatief omvangrijk archief gezien de korte looptijd van 10 jaar, bevindt zich als ‘Collectie 072 E.A.O. de Casembroot, 1849-1858’, in het Nationaal Archief te Den Haag. Toegangsnummer 2.21.008.72. De herinneringen bestaan uit een tiental schriften (inv.nrs. 1 tot en met 10) en een toelichting (inv.nr. 11). Daarna volgen afschriften en kopieën van dienstcorrespondentie en rapporten (inv. nrs. 12 tot en met 20) alsmede ‘geheime correspondentie’ (inv.nrs. 21 tot en met 29). De citaten zijn afkomstig uit de toelichting, nummer 11.

¹⁴⁷ Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 55.

het gedrag van Willem III en zijn zonen en de voortdurende speculaties over een vloek of geestesziekte die de dynastie getroffen zou hebben. Wilhelmina kreeg een opvoeding waarin dienstbaarheid aan het Nederlandse volk centraal kwam te staan. Zij mocht beslist niet het voorbeeld gaan volgen van haar halfbroer Willem. Het koningschap was in zijn ogen een 'betrekking' waarvoor hij weinig lust had en waarvoor hij ook niet goed was opgeleid. Met zijn huwelijksweigering stortte hij de Nederlandse monarchie in een politieke crisis. Samen met zijn evenmin trouwlustige broer Alexander bracht hij bovendien de voortzetting van de dynastie in gevaar. Weliswaar waren via de vrouwelijke lijn leden van de Oranjedynastie beschikbaar, maar aangezien zij in het buitenland waren geboren en opgegroeid betwijfelden de Nederlandse politici of zij wel geaccepteerd zouden worden door het Nederlandse volk als nieuwe koning(in). Bovendien wilde de politieke elite graag afstand houden van de Duitse keizer en dat was lastig indien de koning van Nederland te nauwe familiebanden binnen de vorstendommen Saksen-Weimar en Saksen-Eisenach had.¹⁴⁸

Ook koningin Emma was afkomstig uit een Duits vorstendom dat geregeerd werd onder de 'schaduw van de Pruisische adelaar'. Ook haar familiebanden werden daarom als bezwaarlijk gezien. Bovendien ontbeerde zij het dynastieke kaliber en het internationale netwerk van haar voorgangster. Het was voor de Nederlandse elite nog maar de vraag of zij de talenten en politieke opvattingen van de beminde vorstin Sophie bezat.

Al deze negatieve omstandigheden gingen een belangrijke rol spelen tijdens de jaren dat koningin Emma als koningin-echtgenote zich een plaats binnen Nederland moest verwerven. Tot overmaat van ramp werd Willem III bovendien ziek en ging steeds minder leiding geven. In deze chaotische jaren, waarin Wilhelmina bovendien gedrag vertoonde dat in negatieve zin werd geassocieerd met dat van haar vader en broers, trok koningin Emma de lijnen naar zich toe. Zij gaf óók signalen af dat zij goed luisterde. Na de dood van Willem III legde Weitzel zijn ideeën omtrent de erfelijk bepaalde 'grootheidswaan' neer in een vernieuwd essay. Hij stuurde het onder meer naar hofarts J. Vlaanderen opdat 'mensen van invloed een wakend oog zouden houden op de opvoeding van de Hoofdpersoon.' Weitzel kreeg een hartelijke brief terug. Vlaanderen had het ter inzage gegeven aan een heer in de directe omgeving van de regentes: het geschrift was gelezen met het doel dat Weitzel voor ogen had gehad. De directeur van het Haagse krankzinnigengesticht, dr. A.P.H. Tellegen, schreef Weitzel namens de redactie van het vaktijdschrift *Psychiatrische en Neurologische Bladen*. De redactie vond Weitzels essay meer passen bij een literair tijdschrift. Bovendien was het doel van het schrijven reeds bereikt. Volgens 'geloofwaardige inlichtingen had de Koningin-Regentes het opstel 'de Twee Keizers' gelezen'. Het had op haar indruk gemaakt, 'zodat zij bij de opvoeding van de jonge Wilhelmina zeer zeker uw verstandig advies niet zal in den wind slaan.'¹⁴⁹

¹⁴⁸ De groothertog regeerde over twee verschillende geografische gebieden, Saksen-Weimar en Saksen-Eisenach; de familienaam is daarom een samentrekking van twee geografische gebieden. Weimar was de hoofdstad van Saksen-Weimar. Klein, *Das Haus Sachsen-Weimar-Eisenach*: 40 (kaartwerk), 41-46 (stamboom).

¹⁴⁹ Op citaat in: *Maar Majesteit!*, 209-211. Vgl. P.Th.F.M. Boekholt, 'Emma en de opvoeding van Wilhelmina', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 22-54, alwaar 29-33, 46-47. Een mildere versie: Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 88.